

Sırât-ı Müstakim Mecmuası'nın Sultan II. Abdülhamid ve Meşrutiyet Yönetimine Yaklaşımı

The Approach of the Sirât-ı Müstakim Journal to Sultan Abdülhamid II and the Constitutional Administration

Ahmet İŞLER¹

ÖZ

Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık yönetimine ilişkin farklı yaklaşımlar ve değerlendirmeler güncelliğini koruyarak devam etmektedir. Kimilerine göre 19. yüzyılın en önemli siyasi figürü ve ulu hakanı; kimilerine göre ise müstebit ve kızıl sultan olarak nitelendirilen II. Abdülhamid, Türk tarihinde önemli izler bırakan şahsiyetlerden biridir. II. Abdülhamid'in çökmekte olan bir devleti ayakta tutmak için politikalar geliştirmesine rağmen, İslamcı entelektüellerin çoğunun ona karşı olmaları konusu üzerinde durulması gereken bir husustur. II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra yayınlanmaya başlanan İslamcı düşüncenin önemli neşriyatlarından biri olan *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*, II. Abdülhamid'in yönetimine ve II. Meşrutiyet'e yönelik bir yayın politikası yürütmüştür. Mecmuası II. Abdülhamid yönetimini "İstibdâd" rejimi olarak nitelerken İttihat Terakki yönetimini ise hem siyasi anlamda hem de İslami açıdan meşru olarak tanımaktadır. Bu çalışmada Eşref Edip tarafından çıkartılan ve Mehmet Akif'in başyazar olduğu *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*'nın konuya yaklaşımı ele alınacaktır. Bu doğrultuda mecmuanın 1908-1912 yılları arasında yayınlanan nüshaları analiz edilerek, İslamcı bir yayın organının padişaha ve yönetimine neden karşı çıktığı sorusuna cevap aranmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, istibdâd, İslamcılar

ABSTRACT

Different approaches and evaluations regarding the 33-year rule of Sultan Abdulhamid II continue by keeping up to date. According to some, Abdulhamid II is a great khan and the most important political figure of the 19th century, and to some others, he is a tyrant and the crimson sultan. However, one sees him, he is a personality that leaves important traces in Turkish history. The important issue is why most of the Islamist intellectuals of the period were against him, even though he promulgated policies that kept a collapsing state alive. The *Sirât-i Mustakim Journal* was one of the important publications of Islamist thought, publishing works shortly after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. The journal carried out a publishing policy for Abdulhamid II's administration and the Second Constitutional Monarchy. While the journal describes Abdulhamid II's administration as a "dictatorship," it recognizes the Union and Progress administration as legitimate in Islamic

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet İşler (Dr. Öğr. Üyesi),
Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Bitlis, Türkiye
E-posta: ahmet_isler@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9742-1260

Başvuru/Submitted: 24.09.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.09.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
24.10.2021

Kabul/Accepted: 25.10.2021

Online Yayın/Published Online: 14.12.2021

Atıf/Citation: İşler, Ahmet. "Sırât-ı Müstakim Mecmuası'nın Sultan II. Abdülhamid ve Meşrutiyet Yönetimine Yaklaşımı." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 31, 2 (2021): 599-624.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.977998>

terms. In this study, the approach of the *Sirat-i Mustakim Journal*, published by Eşref Edip and edited by Mehmet Akif, will be discussed. In this direction, copies of the journal published between 1908 and 1912 will be analyzed, and an attempt will be made to seek answers to the questions of why an Islamist media organ opposed the Sultan and his administration so vehemently.

Keywords: The *Sirat-i Mustakim Journal*, Abdülhamid II, II. Constitutionalism, tyranny, Islamists

EXTENDED ABSTRACT

After Abdülhamid II was dethroned, his 33-year reign began to be described as a tyranny. In the period after the dethronement, both the Union and Progress administration and the new Turkey did not show a positive approach toward him. They associated words like “the crimson sultan,” “tyrant,” and “reactionaryism” with him. However, some who severely criticized him at the time later came to regret it. Considering that there is a group of people who described him as “the great khan,” praised him excessively, and raised him to the level of a saint, there are evaluations up to the degree of exaggeration and understatement about Abdülhamid II. In this respect, the approaches of extreme love or hatred about historical figures revolve in a spiral of praise and satire. This situation puts impartial evaluations about Abdülhamid II, who is one of the important characters of history, in a difficult position.

The *Sirat-i Mustakim Journal*, which started to publish before the Second Constitutional Monarchy, followed a publication policy against tyranny and supported the monarchy. Its first issue, which was published thirty-five days after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, has followed a publishing policy that praises constitutionalism, attaches importance to consultation, and criticizes tyranny. While making these criticisms, the journal frequently used Islamic evidence to prove the religious legitimacy of the Constitutional Monarchy. The concept of “tyranny” was used to describe the reign of Abdülhamid II, associating it with all kinds of evil, e.g., backwardness, oppression, and ignorance. The Committee of Union and Progress (CUP), which was also influential in the declaration of the Constitutional Monarchy, was described, by the journal, as the “Holy Society” and the transition to the constitutional order was seen as a “revolution.” Contributors to the journal, such as Musa Kazım, Manastırlı İsmail Hakkı, and Mehmet Akif, considered the proclamation legitimate and the sultan’s dethronement beneficial. They reported censorship of intelligence and police repression in large numbers. The main actor of the tyrannical period, which they criticized very harshly, was the sultan himself.

The journal also evaluated the 31 March Incident as a new attempt at tyranny, and it was claimed that the sultan was an active player in the rebellion. In this respect, they claimed that they supported the 31 March uprising to regain the lost reputation of the sultanate. Thus, the journal considered the 31 March Incident not as an ordinary action, but as both religious and political objectionable and evaluates it in the context of returning to the tyranny regime. Thus, after the 31 March Incident, the journal, intensified its characterization of Abdülhamid II as a tyranny. The most emphasized issues are that tyranny is a regime of oppression and

domination, the pressures of spies and journals on the people, and the restrictions imposed by the regime on freedom of thought. Issues such as Abdülhamid II's use of religion for himself, and the management staff he established which led him to “delusion” were frequently touched upon by the journal.

The most striking aspect in the journal's criticism of Abdülhamid II is the reactions that emerged from the Islamic world, especially in India and the Arab world, after his dethronement. The journal wrote about the devotion of the Islamic world to Abdülhamid II, smearing a campaign against him. Even so, it is essential to consider while the articles praise the constitutionalism of the CUP while slandering the old administration in their severe criticism of Abdülhamid II's personality and his reign.

Although it is occasionally mentioned in the copies of *The Sirat-i Mustakim* that the expectations demanded from the constitutional monarchy were not fully met, there is no direct opposition to the CUP. In fact, it has been revealed that there was a painful transition period, which were mostly answered by criticism, and that some of the disruptions experienced were excused. The journal did not show this positive attitude towards the administration, the people with secular thoughts, and the media organs in the society, advocating in this direction, for Islam. After the Tripoli War, there is an air of despair about the constitutional administration. However, the Islamists were the first to see the tyranny in some practices of the CUP and reacted to it. Some of the practices that they criticized the most were seen by the Unionists after a short time.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 34. Padişahı olarak 31 Ağustos 1876'da tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid, 33 yıllık yönetimi boyunca birçok mesele ile uğraşarak devletin sürekliliğini sağlamış, bu doğrultuda Avrupa siyasetinde denge politikasını yürütmüştür. Tahta çıktığında Meşrutiyeti ilan eden Sultan II. Abdülhamid, 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı sırasında Meclis-i Mebusan'ı süresiz kapatmıştır. Yönetiminin ilgilendiği meselelerin başında Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne baskı ve müdahalesi, Balkan/Rumeli isyanlarının sonuçları, içteki asker-sivil bürokrasi, öğrenci hareketleri ve bazı entelektüel çevrelerin muhalefeti geliyordu. 1897 tarihli Osmanlı-Yunan Savaşı, bir süre de olsa içerde ve dışarıdaki Jön Türk muhalefeti kesmiş, diğer taraftan dış politikada Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma siyaseti güden Avrupalı büyük devletlerin emellerine ket vurmuştu. Ancak 1903'ten sonra ehemmiyet kazanan Makedonya sorunuyla birlikte bu gidişat tersine dönmüştür. Uluslararası sorun haline gelen olaylar sivil ve askeri bürokraside “vatanın elden gittiği” duygusuna sebep olmuş bu durum II. Abdülhamid yönetiminin sonunu hazırlamıştır.¹

93 Harbi sonrasında ortaya çıkan ve Berlin Antlaşması'yla uluslararası sorun haline gelen farklı milletlerin ayrılıkçı ulus-devlet düşüncesi, II. Abdülhamid yönetimini en çok zorlayan gelişmelerdir. II. Abdülhamid, Müslüman unsurların da bu düşünceye kapılmalarından endişe duymaktaydı. Bundan dolayı öncelikle Arap halklarını devletle bütünleştirme politikasını gütmüş bu doğrultuda merkezi yönetimi güçlendirmek amacıyla İslamcı bir politika sergilemiştir.² Bu amaçla halifelik makamının gücünden yararlanmak isteyen II. Abdülhamid, İngilizlerin muhalefetiyle karşılaşmıştır.³ Caner Arabacı'ya göre II. Abdülhamid, özünde İslami kaygılarla İslam Birliği politikasını uygulamaya çalışmıştır.⁴ Kemal Karpat ise, II. Abdülhamid yönetiminin temelini din oluştursa da İslamcı ideolojinin asıl maksadının esasında dinsel değil genel manada sosyal ve siyasal politikalarından oluştuğunu ileri sürmektedir.⁵ Öte yandan Cezmi Eraslan'ın da işaret ettiği gibi II. Abdülhamid yönetiminde, “devlet ebed müddet” anlayışıyla devletin bekası doğrultusunda İslamcı politika ile devletçi bir yönetim sergilenerek şartlara göre Osmanlıcı veya Türkçü politikaların da uygulandığı görülmektedir.⁶ Hüseyin Çelik, Abdülhamid dönemini, “gerekçesi ister devletin bekası, ister saltanatın bekası, ister hilafetin bekası ve isterse de şahsının bekası olsun, gerekçe ne olursa olsun bir istibdâd devri” olarak nitelemiştir. Muhafazakâr kesimin sultanın yönetimini “İstibdâd Devri” şeklinde nitelendirilmesinden rahatsız oldukları,

1 Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XLVII (2016), 401.

2 Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Orta Doğuda Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 189.

3 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1992), 27.

4 Caner Arabacı, “II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset - İktisat - Dış Politika - Kültür - Eğitim*, ed. Mehmet Bulut vd., (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 216.

5 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s.334.

6 Cezmi Eraslan, “Yüzyılın Aynasında İkinci Abdülhamid”, *Bilginler Konuşuyor*, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2003), 49.

buna sebep olarak “o zamanın şartları”nı ileri sürdüğünü belirten Çelik, dönemi “devletin kurduğu hafiyeye sistemi terör estirmiş, jurnalcılık ve muhbirlik geçim kapısı haline gelmiştir”⁷ ifadeleriyle değerlendirmiştir.

II. Abdülhamid’in hükümdarlığı farklı tartışmaları beraberinde getirmiş bu dönem kimilerine göre “İstibdâd” dönemi olarak adlandırılmıştır. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa’sı onu özellikle saltanatının son yıllarında “gerici”, “kan dökücü” bir “tiran” olarak görmüştür.⁸ Aslında onun “İstibdâd idaresi” şeklinde nitelendirilmesi on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır.⁹ II. Abdülhamid yönetimine karşı olanlar ve İttihat Terakki içindeki birçok asker-sivil aydın kesim, II. Abdülhamid’in açtığı okullarda yetişmiştir. Ancak anlaşılması güç olan durum, yönetimi boyunca II. Abdülhamid’in izlediği İslamcı politikaya karşın bazı İslamcı düşünürlerin ve ulemanın padişahın aleyhinde olduğu gerçeğidir.

II. Abdülhamid’in muhalifleri, Avrupa’nın muhtelif merkezlerinde örgütlenmiş ve İttihat Terakki Cemiyeti (İTC) ile birlikte örgütsel bir yapıya kavuşmuştur. Makedonya sorunuyla ortaya çıkan Balkanlardaki gelişmeler, Reval görüşmelerinde İngiliz ve Rus ittifakı ile sonuçlanmıştı. Bu gelişme Osmanlı Devleti’nin parçalanacağı intibamı öne süren İttihatçı subayları harekete geçirmiştir. Niyazi Bey ve Enver Bey’in de içinde bulunduğu hareket, Kanun-i Esasi’nin yeniden ilanını talep etmişlerdi. Bu durum karşısında 24 Temmuz 1908’de meşrutiyet yönetimi geri getirilmiştir.¹⁰ II. Meşrutiyetin ilanından sonra meydana gelen 31 Mart karşı devrimini bastırmak amacıyla İstanbul’a giren Hareket Ordusu, II. Abdülhamid’i tahttan indirerek kardeşi Mehmet Reşad’ı tahta geçirmiştir. Bundan sonraki dönemde imparatorluğun siyasi hayatında askerin rolü gittikçe artmış,¹¹ II. Abdülhamid yönetimine sert eleştiriler yapılmıştır.

1876’dan 1909 yılına kadar Osmanlı Devletini yöneten padişahın tahttan indirilmesinden sonraki süreç, bir nevi bu dönem ile hesaplaşma ile geçmiştir. Öyle ki en yakınları bile onun aleyhinde bulunmuşlardır. Tahtından indirilen sultana “Ben kime iyilik ettimse fenâlık gördüm” deritecek bir hal almıştır. Dâmâd Şerif Paşa, İbnülemin’in aktardığı yazısında şöyle demektedir:

İşin garibi, memleket dâhilinde ihtilâle cür'et etmiş ve birçok Türk'ün kanına girmiş olan Ermeni komitacılarının isyanını bastırdığı ve devlet bütünlüğünü muhâfaza ettiği için Albert Vandal'ın ortaya attığı "Sultan Rouge" tâbiri, Jön Türklerce tercüme edilip "Kızıl Sultan" diye kullanılmış ve bu, maalesef mektep kitaplarına kadar girmiştir. Şu tâbir, Sultan'ı ve rejimi devirmek için Anadolu'yu bölme gâyesindeki Ermeni komitacılarıyla bile işbirliği yapmaktan çekinmeyen Jön-Türk gürühunun idrâk zayıflığına, ithal malı fikirlere düşkünlük ve tutkunluğuna da delil teşkil etmektedir. Jön-Türk gürühunun düşüncedeki zavallılığı ve hiyânete kadar varan basiretsizliği şu tâbirin bolca kullanılışıyla da sâbittir. Sultan Hamîd

7 Hüseyin Çelik, “Sultan II. Abdülhamit İngilizlere Niçin Sığındı? (3), <http://www.huseyincelik.net/sultan-ii-abdulhamit-ingilizlere-nicin-sigindi-3>, 18.05.2021.

8 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 122,141.

9 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 341.

10 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013), 29.

11 Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, 66-67.

aleyhinde, batıda kullanılan bâzı alçakça tâbirler daha vardır. Bir ara İngiliz başvekilliğine bile geçen meşhûr demagog Gladstone "Koca Katil", Clemenceau nâmındaki cüce politikacı da "Yıldız Canavarı" unvanlarını bulabilmişlerdir.¹²

Padişahın tahttan indirilmesi sonrasında hakkında çok sayıda hicvedici ve hakaret edici şiirler ve yazılar kaleme alınmıştır. Bunların çoğu İttihat Terakki yönetimine yaranmak içindir. Nitekim bunları yazanların bazıları daha sonra günah çıkaracak itiraflarda bulunmuşur ve yine II. Abdülhamid'e en sert eleştiri ve hakarete bulunanların padişah tahtta iken ona aşırı bir şekilde övgü ve methiye yazanların olduğu görülmüştür.¹³ Bu tespitler göz önünde bulundurulduğunda iktidara yakın durmak amacıyla çıkarıcı, ikiyüzlü ve dalkavuk tiplerin bu dönemde de bulunduğu görülmektedir.

II. Abdülhamid'i "Modern Bir Müslüman Hükümdar" olarak niteleyen Karpat, dünya tarihinde çok az liderin, toplumda bu kadar önemli rol almasına rağmen hem yabancılar hem de kendi halefleri tarafından kötülendiğini ve nefretle anıldığını zikreder. Batı nazarında o, "kızıl sultan" olarak Batı medeniyetine karşı bir mürteci ve Batının "medenileştirici" Avrupa sultasını yıkmaya çalışan ve bundan dolayı "pan-İslamist bir entrikacı" olarak görülür. Yine Karpat'a göre Jön Türklerin ve mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'nin tarih anlayışında sultan "gerici" olarak görülmüştür. Buna rağmen II. Abdülhamid lehine ve halka getirdiği yararları ortaya koyan bir tablo Tek Parti döneminden sonra ortaya konulmuştur.¹⁴ Necip Fazıl Kısakürek, "Kızıl Sultan" olarak anılan II. Abdülhamid'e "Ulu Hakan" nitelemesi yaparak ona yapılan bu eleştirileri haksız görmüştür. 1943 yılında *Büyük Doğu* mecmuası, II. Abdülhamid'in "müstebit" suçlamalarına cevap verecek bir yazı dizisi kaleme almıştır. Sami Karayel imzasıyla çıkan yazıda, II. Abdülhamid'in meclisi kapatmakla esasen Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki baskısını kırdığını, Avrupa'ya karşı denge politikası güderek siyasi dehasını ortaya koyduğunu aktarmıştır. Yine II. Abdülhamid ile ilgili yanlış intibanın düzeltilmesi maksadıyla araştırmaların yapılması gerektiğini vurgulayan Karayel, II. Abdülhamid'in büyüklüğünü anlamak için Mason ve Yahudi fikirleriyle aleyhine çizilen tarihi yalanları yıkmak gerektiğini belirtmiştir.¹⁵ Karayel, başka bir yazısında II. Abdülhamid ile ilgili "Kızıl sultan, müstebit sultan, kanlı sultan; ümmi, korkak, hilekâr; saray faciaları, menfa cinayetleri, işkence, sarayda zevk âlemleri, milleti sefaletle sevk ve devleti satılığa çıkarmak" tarzı suçlamaların, tarihin çarpıtılması olarak nitelemiştir. Karayel, bu eleştirilere karşı II. Abdülhamid ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "...hakanlar içinde ve hatta bu hakanlar devrinde idareî hükümet eyliyen rical arasında, eşi menendi bulunmayan yegâne şahsiyettir."¹⁶

12 Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid Han*, haz. Erol Kılınc, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009) 17.

13 Aktaran İbrahim Halil Ozan, "II. Abdülhamid Döneminde İslamcı Muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4-5, (2016), 155.

14 , Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 281.

15 M. Sami Karayel, "Sutan Hamid Müstebit midir?", *Büyük Doğu*, 2/16, (1943), 14-15.

16 Sami Karayel, "İç Yüzyüyle Abdülhamid:1", *Büyük Doğu*, 2/48, (27 Eylül 1946), 14.

Gökhan Çetinsaya, II. Abdülhamid rejiminin ve bu dönemin iç siyasetinin tartışma mevzuunu Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin siyasi tartışmalarına bağlamaktadır.¹⁷ II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonraki süreçte gerek İttihat Terakki yönetiminin gerekse de yeni Türkiye'nin onun hakkında olumlu bir yaklaşım sergilemediği II. Abdülhamid'in "kıızıl sultan", "istibdad" ve "irtica" ile anıldığı görülmektedir. Öte yandan onu "ulu hakan" olarak nitelendiren, aşırı bir şekilde öven, evliya mertebesine çıkaran bir kesimin olduğu da göz önüne alındığında II. Abdülhamid ile ilgili ifrat ve tefrit derecesine varan değerlendirmelerle karşılaşmaktadır. Aşırı sevgi veya nefretin tarihi şahsiyetlerle ilgili yaklaşımları bu yönüyle övgü ve yergi sarmalı içinde dönmektedir. Bu durum II. Abdülhamid ile ilgili yargılarda belirgin görülmektedir. Eraslan'ın da belirttiği üzere II. Abdülhamid, doğruları ve yanlışlarıyla birlikte "aklama veya karalama gibi bir ön yargının içinde olmadan"¹⁸ ele alınmalıdır. Aksi halde dönemle ilgili sağlıklı bir değerlendirmenin yapılması zorlaşacaktır.

Bu çalışmada İslamcı düşüncenin yayın organı olarak nitelendirilen *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*'nda II. Abdülhamid dönemi ve "İstibdâd" eleştirisi irdelenecektir.¹⁹ Dönemin İslamcı düşünceye sahip aydınlarının neden II. Abdülhamid'e ve yönetimine sıcak bakmadıklarının da cevabı satır aralarında aranmaya çalışılacaktır. Öte yandan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonraki süreçte, ona karşı olan bazı kimselerin bundan pişmanlık duyduğu ve II. Abdülhamid'i gerçek anlamıyla anlamadıklarını, sonraki yönetimden de aradıklarını bulamadıklarını görmekteyiz. Çalışma bu yönüyle yaşandığı yılların sosyal ve siyasi atmosferinden bağımsız ele alınmaması gerektiği hususuna önem arz etmektedir. Zira tarihin önemli unsurlarından biri de olayların yaşandığı şartların bağlamından koparılmadan değerlendirilmesini sağlamaktır.

1. II. Abdülhamid Dönemi Basın ve *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*

II. Abdülhamid döneminde basın ve yayın faaliyetleri bazı şartlara bağlı olarak gelişmiştir. 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi'ne göre Osmanlı Devleti'nde hangi dilden olursa olsun neşriyatlarda ruhsat alma zorunluluğu bulunmaktaydı. Bu yayınların politikalarında siyasi haberlerde hükümet aleyhine yazmama şartı aranmıştır. Basına uygulanan bu sansür iç politikanın yanında edebi tartışmaları da kapsayınca gazeteler resmi bültenler gibi yayınlanmaya başlanmıştır. Münif Paşa'nın tekrar çıkarttığı *Mecmua-ı Fünun* adlı süreli yayın, ilk sayısından sonra kapatılmıştır. Mecmuanın kapatılma gerekçesi "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu" adlı hikâyede geçen "Yıldız Böceği"nin II. Abdülhamid'i ima etmesidir. Yine aynı yıllar *Ahter* adındaki Farsça gazete "Netice-i Âli Osman" terkiibinden dolayı kapatılmıştır. İran elçisinin

17 Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", 402.

18 Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1996), 8.

19 *Sırat-ı Müstakim Mecmuası* 8 Mart 1912 tarihli 183. sayısından sonra *Sebilürreşad* adını almıştır. Çalışma sadece *Sırat-ı Müstakim Mecmuası* ile sınırlı olup, Bağcılar Belediyesi'nin öncülüğünde ve M. Ertuğrul Düzdağ'ın proje yürütücüsü olarak katkıda bulunduğu nüshalarından yararlanılacaktır.

burada geçen “netice” kavramının Farsçada “son” anlamına gelmediği, “hülasa” anlamına geldiğini belirtmesine rağmen gazete kapatılmaktan kurtulmamıştır.²⁰ Mehmet Ali Ayni, II. Meşrutiyetin ilanına kadar gazete, dergi ve kitaplarda II. Abdülhamid yönetiminin tasvip etmediği kelimelere bile rastlanmadığını belirtir. Ona göre aksi yönde yazma gafletinde bulunanların yönetim tarafından hapis ve sürgün gibi cezalara çarptırılması muhakkaktı.²¹ *Sırat-ı Müstakim Mecmuası* da basın ve fikir hürriyetinin “devr-i istibdâd”ın yıkılmasından sonra gerçekleştiğini yazmıştır.²²

İsmail Kara'ya göre İslamcı düşünceye sahip aydınların geneli II. Abdülhamid'in yönetimi boyunca kendi fikirlerini ortaya koyma imkânı bulamamışlardı. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra hürriyet rüzgârının estiği bir atmosfer yaşanmıştır. Bu doğrultuda kurulan gazete ve dergilerde diğer fikir akımları gibi İslamcı düşünce de kendini ifade etmeye başlamıştır. Bu aydınlar II. Abdülhamid ve “İstibdâd” aleyhine bir tutum içindeyken İttihat Terakki yönetimini ve orduyu öven bir yayın politikası yürütmüştür.²³ Çelik'e göre İslamcı aydınlar “baskı rejiminden dolayı münafık ve maskeli bir toplum oluştuğunun farkındaydılar. Onun için bu Müslüman aydınlar, hilafet kurumu ve sözümona din adına tesis edilen otoriter bir yapıdan değil, homojen bir yapısı olmayan, hürriyetçi ama İslamcı olmayan Meşrutiyetçilerden yana oldular.”²⁴ II. Abdülhamid yönetiminin İslamcı politikasının dini hassasiyetten kaynaklanan bir tercih olmadığını bilakis dönemin şartlarının gereği olarak başvuru olan “pragmatist bir strateji” olduğunu belirten Çelik, İslamcı düşüncenin ilham kaynağı olarak zikrettiği isimlerin neredeyse tümünün sultana “sırılsıklam karşı”²⁵ olduğunu öne sürmektedir. Ancak Caner Arabacı, padişaha karşı olan İslamcılar kadar onu destekleyen bazı İslamcılarının ismini zikrederek dönemle ilgili önemli tespitler yapmıştır.²⁶

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra yayımına başlayan *Sırat-ı Müstakim Mecmuası* istibdâd karşıtı ve meşrutiyet yanlısı bir yayın politikası yürütmüştür. İslamcı ekolün süreli bir yayını olan mecmua, 27 Ağustos 1908'de “din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bahis haftalık risaledir” alt başlığıyla ilk sayısını yayınlamıştır. 8 Mart 1912 tarihli 183. sayısından sonra *Sebilürreşad* adını alan mecmuanın sahibi ve kurucuları arasında Ebu'l-Ula Zeynelabidin ve Eşref Edip bulunmakla beraber başyazarlığını Mehmet Akif yapmaktaydı. Musa Kazım, Babanzade Ahmed Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Mithat Cemal gibi isimler de mecmuanın yazar kadrosundaydı. Bunun yanı sıra Ferid Vecdi ve Muhammed Abduh gibi

20 II. Abdülhamid dönemi sansür olayları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Fatma Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007), 58-59.

21 Mehmed Ali Ayni, *Milliyetçilik, Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Kurtuba Kitap Yayınları, 2011), 25.

22 *Sırat-ı Müstakim*, 1/1, (27 Ağustos 1908), 15.

23 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 29.

24 Çelik, “Sultan II. Abdülhamit İngilizlere Niçin Sığındı?”, *a.y.*

25 “Filibeli Ahmet Hilmi Efendi, Babanzade Ahmet Naim Efendi, İzmirli İsmail Hakkı, Ferit Kam, Eşref Edip, Mehmet Akif Ersoy, Elmalılı Hamdi Yazır, Bedüzzaman Said Nursi” vs. *a.y.*

26 II. Abdülhamid'e muhalif olan İslamcılar ile ilgili kapsamlı çalışma için bkz. Caner Arabacı, “II. Abdülhamid'e İslâmıcı Muhalefet”, 215-241.

düşünürlerin eserleri Mehmet Akif'in tercümeleriyle yayınlanmıştır. Genel anlamda İslamcı bir politika güden mecmuada, Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail, Halim Sabit ve Ahmed Agayef gibi Türkçü ekolün ideologlarının yazılarına da yer verilmektedir. Arabacı'ya göre bu dönemin şartlarından olsa gerek, İslamcılık fikir akımı, Türkçü ve Batıcı fikirlerin yeşerme yeridir. Bu düşünürlerin mecmuada yer alması ve başlangıçta İttihat Terakki Cemiyeti'ne olan yakınlık 1914 yılından sonra azalacaktır.²⁷ Nitekim farklı düşünceye sahip aydınlar kısa zaman içinde kendi fikirlerini temsil edecek yayınlar kurmuştur. *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, 183. sayısından sonra *Sebilürreşad* adını almış, 1925 yılında Tahrir-i Sükûn Yasası ile kapatılmıştır. Dergi aynı çizgide 1948 yılına gelindiğinde yine Eşref Edip öncülüğünde yayımına tekrar devam etmiştir.

2. II. Meşrutiyet Sonrası *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*'nın Sultan II. Abdülhamid ve Meşrutiyet Yönetimine Yaklaşımı

Sırat-ı Müstakim Mecmuası, II. Meşrutiyet'in ilanından otuz beş gün sonra ilk sayısını yayınlamıştır. Mecmua ilk sayılarından itibaren Meşrutiyeti öven, meşverete önem veren ve istibdâda eleştiri yöneltten bir yayın politikası izlemiştir. Bu eleştiriler yapılırken İslami naslar sıkça kullanılmış ve Meşrutiyet rejiminin dini açıdan meşruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Mecmuada "İstibdâd" kavramı hem II. Abdülhamid dönemi için kullanılmış hem de her türlü kötülüğün, geri kalmışlığın, baskının ve cehaletin kaynağı olarak görülmüştür.²⁸ *Sırat-ı Müstakim*, II. Abdülhamid dönemini "devr-i istibdâd" olarak nitelemiştir. Mecmua yazarlarından Musa Kazım, "Hürriyet-Müsavat" adlı yazısında Müslümanların yıllardan beri bekledikleri özgürlük ortamının Allah'ın yardımı ile gerçekleştiğini, bunu gerçekleştiren ordunun "şanına layık olacak şekilde ilel-ebed ümmetin kalbinde minnettarlık ve ihtiram"²⁹ ile yer tutacağını beyan etmiştir. Yazar, makalesinde meşrutiyetin ilanı ile birlikte kendilerine bahşedilen hürriyetin anlamını şöyle tarif etmiştir: "...bundan evvel taht-ı kahr ü istibdâdında ezildiğimiz gayr-i ma'kul ve gayr-i meşrû' bir takım kuyûd-ı bâtıladan azâde bir hürriyettir ki o da kavânin-i mevzû'a ve kavâ'id-i dîniyyemiz ve âdet-i milliyyemiz dâiresinde serbestâne hareketden ibâretidir."³⁰ Mecmuanın Meşrutiyeti öven yazılarının neredeyse tamamında istibdâd yerilmiş, Meşrutiyetin insan fitratına ve İslam dinine yakınlığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Mecmuanın sahibi Mardinizâde Ebu'l Ula ve Eşref Edip, yazılarında Meşrutiyet rejiminin dini yönden meşru olduğu üzerine yazılar kaleme almış, İslamiyet'de "meşveret" ve "şura"nın temel ilkeler olduğunu beyan etmiştir. Mecmua, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin Ayasofya camisindeki "Meva'iz" adlı derslerini *Sırat-ı Müstakim*'de neşretmeye başlamıştır. Eşref Edip tarafından kaleme alınan İsmail Hakkı'nın Ayasofya'daki vaazlarında, İslam peygamberinin

27 Caner Arabacı, "Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* C. 6, İslamcılık, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 96.

28 Arapça kökenli olan İstibdâd, yönetimde "keyfi idare sistemi, idarede tazyik ve baskı" anlamına gelmekte olup bu kavram II. Abdülhamid dönemiyle özdeşleşen bir kullanıma sahip olmuş ve bu dönem aynı kavramla anılmaya başlanmıştır. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: 2002), 454.

29 Musa Kazım, "Hürriyet-Müsavat", *Sırat-ı Müstakim*, 1/1, (27 Ağustos 1908), 1.

30 Musa Kazım, "Hürriyet-Müsavat", 2.

İstişareye verdiği ehemmiyet aktarılır. Kanun-i Esasi'yi tekrar getirdiğinden dolayı padişah II. Abdülhamid'in Kur'an mucibince hareket ettiği belirtilir. İsmail Hakkı, Meşrutiyetin ilanında gayret eden başta Üçüncü Ordu olmak üzere buna sebep olanları hatırdan çıkarmamayı tembihleyerek “her türlü esâretten, istibdâdan, mezâlimden, ezâlardan, işkencelerden halâs olmak” anlamında hürriyete kavuştuklarından dolayı bu nimete şükretmeyi öğütlemiştir. Diğer taraftan meşrutiyetin ilanı için dağa çıkanlara “eşkiya” demenin doğru olmadığını, bunların asıl niyetlerinin hürriyet olduğu beyan edilirken buraya katılan gayr-i müslim tebaanın da ehl-i İslam ile birlikte hürriyet için çalıştıkları ifade edilir. Müellife göre şayet Meşrutiyet ilan edilmemiş olsaydı Osmanlı Devleti birkaç ay zarfında tarihe karışacaktı. İsmail Hakkı, adâlet, müsâvât ve hürriyeti tesis için çalışanların “zulmü istibdâda” boyun eğmeyerek esaret altındaki milletin ümit kaynağı olduğunu belirtmiştir. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti adıyla farklı milletleri ve dindaşları aynı gaye ile buluşturan cemiyetin amacının, zulmü ortadan kaldırmak ve “istibdâda hâtime çekmek” olduğunu ortaya koyan yazar, İTC'yi “nusret-i İlâhiyye” olarak tanımlamıştır. İsmail Hakkı bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu zulm ü istibdâd dünyaları tuttu. Bu engizisyonlar memleketleri harâbe-zâra çevirdi. Bitiyorduk, mahv oluyorduk. Fakat elhamdülillah yetişt. Kahramanlar ortaya atıldılar. Râyet-i hürriyyet Balkanlarda temevvüce başladı. Bir nesim-i seher bütün meşâmm-ı ümmete hürriyet kokuları getirdi. Kalbler galeyâna geldi. Zâlimler şaşırđı, rüyâ zannettiler. Yerden insanlar, gökden melekler hep birlikte çalıştılar. O mel'ünların cümlesini ser-nigûn etti Allah. Elhamdülillah, sümme elhamdülillah. Bu böyle devam edeydi hâlimiz ne olurdu? İnd-i ilâhîde ne kadar mes'ül olacaktık. Böyle hâlleri, böyle zulm ü istibdâdı İslâmiyet şiddetle takbîh eder. Bu istibdâdı kaldırmak için çalışmağa herkes dînen mecbûrdur. Şer'i'atimiz hürriyeti, adâleti, müsâvâtı emr ediyör.³¹

İsmail Hakkı, Meşrutiyetin ilanından önce halk üzerinde kolluk kuvvetlerinin büyük bir baskısının olduğunu, fikir hürriyeti bir yana kişilerin seyahat özgürlüğünün de olmadığını ve milletin “Bir hafıye mülevvesinin şerri” veya “ednâ bir polis âli bir adamı jurnal” etmesinin çok olağan olduğunu belirtmektedir. Birilerinin ancak rüşvet vererek hafiyelerin ellerinden kurtulduğunu ancak Kânûn-ı Esâsi'nin ilanıyla birlikte zulümlerden emin olunduğunu ifade eden İsmail Hakkı, Allah'ın insanları hür yarattığını ve istibdâd yönetiminde insanlara esir muamelesi yapıldığını belirterek meşrutiyetin önemini dile getirmiştir. İsmail Hakkı, Kanûn-i Esâsi'yi “kânûn-ı ilâhî” şeklinde niteleyerek istibdâd yönetimini şu cümlelerle zikretmiştir:

Aman ya Rabbi aman; binlerce şükür. Bu zâlimlerin pençesinden bizi kurtardın!.. Bu derece rezâlete başlamışlardı mel'ünlar. Bütün insanları hayvan mertebesine koymuşlardı. İstedikleri gibi kullanırlardı. Kimse birşey diyemez. Hiç kimse ses çıkaramaz. Mehâkim de âciz, her yere zulüm sirâyet etmiş. Her tarafa kahr u tedmîr uğramış. Mezâlimden âzâde hiç bir şey, hiç bir mahal yok. Bu, insâniyet mi? Allah'ın emr ettiği dâletten ayrılmak ne kadar canavarlık!..

31 Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz, Ders 46”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/1, (27 Ağustos 1908), 10-11.

“Allah.....” Çok işitirler, lâkin îmânları kuvvetlidir. Hasbe'l-beşeriyye bir günâh eder. Kırk yılda bir zulm eder. Lâkin nâdim olur. Seyyi'eye karşı bin türlü hasenât işler. Gece gündüz âkıbetini düşünür. Defter-i a'mâlini seyyi'ât ile doldurmak, îmân ehlinin kârı mıdır? – Bana zevâl yoktur!.. Fikrinde bulunmayan zulüm yapamaz. Bunlar ise kendileri için zevâl tasavvur etmezlerdi. O ârâmgâh-ı mezâlîmi kendileri için ebedî bir istinâdgâh zannetmişlerdi. Fakat kahr-ı rabbânî bir sâ'ika-i kıyâmet şeklinde beynerine isâbet etti. Meclislerini perîşân eyledi. Debdebelerini yıktı. Tantanelerini söndürdü. Kendilerini hakîr ve zelîl etti. Çamurlara attı. Mazlûmları soktukları o karanlık yerlere kendilerini Allah soktu. Ma'sûmlar zindanlardan çıktı, hürriyet saraylarına geçti. Zâlimler saraylardan düştü, zindanlara tıkıldı. Dünyada bunu yapan Allah mahkeme- i kübrâda neler yapmaz. Mel'ûnlar kendilerini -hâşâ- mâlikü'l-arz zannetmişlerdi. Milyonlarca insanları ayakları altına almışlardı. Şeddâdları geçtiler. Fir'avunlara meydân okudular... Âkıbet Allah azamet ve celâlini gösterdi. Hânümanlarını perîşân etti. Başlarına kıyâmet koştı. İstibdâd âlemini kökünden yıktı. Bütün o cebâbireyi hâk ile yeksân eyledi. Milletın intikâmını aldı.³²

İsmail Hakkı, padişahın da bir beşer olduğunu, kusur işleyeceğini belirterek, onun hataları karşısında susan, doğru yolu göstermeyen ve onu yanlış cihette yönlendirenleri suçlamıştır. Padişahın tek başına her yönüyle olaylara vakıf olamayacağı, ancak istişare ile hareket ederse iyi bir yönetim ortaya konulacağını belirtmiştir. Lakin padişahın etrafındaki müfsidlerin ve “gürûh-ı havene”nin onu “vehme” düşürdüğü ifade edilmiştir.³³ Müellif, öncelikle en büyük hatanın padişahın çevresindeki yönetim kadrolarında olduğunu öne sürmekte öte yandan padişahın da bazı zamanlar verdiği emirlerin itaat edilecek mahiyette olmadığını belirtmiştir. Ulül'emre itaati zorunlu gören yazar, zalim ve şer bir emrin yerine getirilmesini ise doğru bulmaz. Amir ile memur arasında hukuka aykırı bir emir verildiğinde ise memurun ihtilâflı konularda meşverete ve şuraya göre hareket etmesi gerektiğini şer'i delillere ve İslam tarihinden örneklere dayandırarak açıklamıştır.³⁴ İsmail Hakkı, henüz tahtta oturan padişaha küçük de olsa eleştiriler yöneltmektedir. Yine istibdâd döneminde bazı yanlışlıklar yapmış kişilerin, verilen emre itaat ettiklerinden dolayı masum oldukları iddialarına karşı, hukuki gerekçelerle cevap verilmiştir. Zulmün ve istibdâdın “bütün âfâk-ı mevcudiyetimizi” sardığını belirten İsmail Hakkı, isim belirtmeden “müstebid” olarak nitelendirdiği padişahı “Ümmete musallat olanlar Kârûn gibi ne Allah'ı, ne Peygamber'i tanır, istediği gibi asar, keser. Sanki payidâr kalacakmış” şeklinde eleştirir. Yine taşradan gelen haberlerde yıllardan beri halka zulm eden valilerden bahsedilir. Bu şahıslar kanun tanımayan “zalimler” ve “kâfirler” olarak nitelendirilir.³⁵

İsmail Hakkı, diğer bir vaazında zulme karşı ayaklanmayı meşru olarak telakki etmektedir. Zulüm karşısında bile ululemre itaati öngören âlimlerin görüşlerini tasvip etmeyerek adalet üzere olan yönetime itaat edileceğini, aksi halde meşvereti uygulamaya koyarak padişahın tek başına bir yönetim ortaya koymasına mani olunması gerektiğini ifade etmiştir. Padişaha bu

32 Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz, Ders 47”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/ 6, (1 Ekim 1908), 95-96.

33 Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz, Ders 46”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/4, (17 Eylül 1908), 63.

34 Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz, Ders 47”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/7, (8 Ekim 1908), 102.

35 Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz, Ders 49”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/15, (3 Aralık 1908), 224.

hakikati göstermekle saltanat ve hilafetin de güçleneceğini düşünen yazar, böylece padişahın gerçeği görerek doğru bir yönetim ortaya koyacağını ileri sürmüştür.³⁶ İstibdâd devrinin her alanda olduğu gibi iktisatta da getirdiği olumsuz sonuçlar “bugün milletimizin parası yok, hâ'ınler bitirmişler, cebâbire-i istibdâd bütün hazîneyi soymuşlar”³⁷ şeklinde dile getirilmiştir. İsmail Hakkı, hürriyet taraftarlarının meşveret ve meşrutiyet eksikliğini tevîl eden kesimlerin, İslâmı “tahakküm ve istibdâd esasları” üzerine kurmakla suçlamıştır.³⁸ Bu tartışmalar aynı zamanda 31 Mart Vakası'nın da arka planını meydana getiren gelişmelerdir. İsmail Hakkı'nın Ayasofya Camii'ndeki vaazlarından oluşan metinleri, Meşrutiyet rejiminin İslami olarak meşruiyetini ve Abdülhamid yönetiminin istibdâd rejimi ve baskı dönemi olduğunun kamuoyunda benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.

İstibdâd eleştirisi mecmuanın birçok sayısında açıkça dile getirilmiştir. Midhat Cemal, “Kanun-i Esasi” adlı şiirinde meşrutiyeti istibdâdın karşıtı olarak şu mısralarla dile getirir:

Sen olmazsan dolar âfâk-ı istikbâle zulmet, kan.
 Sen olmazsan bu zindânlar olur ma'mûr ü abâdân.
 Kalır lâkin meşâ'il ser-nigûn, mihrâblar vîrân!
 Sen olmazsan düşer bünyâd-ı minber, yırtılır Kur'ân!³⁹

Sultana ve istibdâd yönetimine en çok karşı olanlardan biri de mecmuanın başyazarı olan Mehmet Akif'tir.⁴⁰ Meşrutiyet'in ilanından dört gün sonra İTC'ye katılan Akif⁴¹, *Safahat* adlı eserini *Sırat-ı Müstakim*'de neşretmiştir. Acem Şahı adlı şiirinde İran'ın istibdâdına eleştiriler yaparken “Bu istibdâda artık bir nihâyet ver ki: İstikbâl Karanlık derler amma işte pek meydanda: İzmihlâl!”⁴² mısralarıyla II. Abdülhamid'e göndermede bulunur. Akif İstibdâd adlı şiirinde hem İstibdâd rejimine hem de sultanın şahsına olan yaklaşımını ortaya koymuştur:

“Yıkıldın, gittin amma ey mülevves devr-i istibdâd,
 Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yâd!”
 Diyor ecdâdımız makberlerinden: “Ey sefil ahfâd,
 Niçin binlerce ma'sûm öldürürken her gelen cellâd,
 Hurûş etmezdi, mezbûhâne olsun, kimseden feryâd?
 Otuz milyon ahâlî, üç şakînin böyle mahkûmu
 Olup çeksin hükûmet nâmına bir bâr-i meş'umu!
 Utanmaz mıydınız bir, saysalar zâlimle mazlûmu?”

36 Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz, Ders 49”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/13, (19 Kasım 1908), 208.

37 Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva'iz, Ders 52”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/27, (25 Şubat 1909), 15.

38 Manastırlı İsmail Hakkı, Usûl-i Meşrûtiyete Karşı Husemâ-yı Millet'in İ'tirazâtına Müdâfa'a-i Muhikka, *Sırat-ı Müstakim*, 1/14, (26 Kasım 1908), 199.

39 Midhat Cemal, “Kanun-i Esasi”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/18, (24 Aralık 1908), 261.

40 Mehmet Akif'in II. Abdülhamid muhalefeti ile ilgili müstakil çalışma için bkz. Nihat Karaer, “Mehmet Akif ve Sultan II. Abdülhamid”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26, (2011), 137-144.

41 Arabacı, “II. Abdülhamid'e İslâmci Muhalefet”, 236.

42 Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayâtın: Acem Şahı”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/11, (5 Kasım 1908), 155.

Siz, ey insanlık isti'dâdının dünyâda mahrûmu,
 Semâlardan da yüksek tuttunuz bir zıll-i mevhûmu!"
 O birkaç hayme halkından cihangîrâne bir devlet
 Çıkarmış, bir zaman dünyâyı lerzân eylemiş millet;
 Zaman gelsin de görsün böyle dünyâlar kadar zillet,
 Otuz üç yıl devâm etsin, başından gitmesin nekbet...
 Bu bir ibrettir ammâ olmayaydık böyle biz ibret!
 Semâ-peymâ iken râyâtımız tuttun zelîl ettin;
 Mefâhîr bekleyen âbâdan evlâdı hacîl ettin;
 Ne âlî kavm idik; hayfâ ki sen geldin sefil ettin;
 Bütün ümmîd-i istikbâli artık müstahîl ettin;
 Rezîl olduk... Sen ey kâbûs-i hûnî, sen rezîl ettin!
 Hamiyyet gamz eden bir pâk alın her kimde gördünse,
 "Bu bir cânî!" dedin sürdün, ya mahkûm eyledin hapse.
 Müvekkel eyleyip câsûsu her vicdâna, her hisse,
 Düşürdün milletin en kahraman evlâdını ye'se...
 Ne mel'unsun ki rahmetler okuttun rûh-i İblîs'e!
 Değîl kâbusun artık, devr-i devlet intibâhındır.
 Gel ey nâzende hürriyyet ki canlar ferş-i râhındır.
 Emindir mevki'in: En pâk vicdanlar penâhındır.
 Serâpâ mülk-i Osmânî müeyyed taht-gâhındır.
 Serîr-ârâ-yı ikbâl ol ki: Bir millet sipâhındır.⁴³

Akif şiirinde istibdâd dönemi olarak nitelendirdiği Abdülhamid yönetimini zulüm ve baskı ile anmıştır. Onun yaklaşımı daha önceki düşünürlerle benzer olsa da padişaha olan sert tavrı dizelerde açıkça görülmektedir. Hürriyet adlı şiirinde de meşrutiyetin ilanı sonrasında bir bayram coşkusuyla "Bağırın haydi çocuklar... -Yaşasın hürriyyet!"⁴⁴ nidısıyla dile getirmiştir.

Bu dönemde sadece Akif değil neredeyse İslamcı olarak nitelendirilen düşünürlerin tamamı istibdâd olarak nitelendirdikleri rejimi sert bir şekilde eleştirmiştir. Nitekim dönemin önemli simalarından Said Nursi, İskilipli Atıf Efendi ve Filibeli Ahmed Hilmi gibi mütefekkirler İslam dünyasındaki sorunların kaynağını istibdâda bağlamışlardır.⁴⁵ Mecmuada istibdâd eleştirisi II. Abdülhamid henüz tahtta iken açık bir şekilde dile getirilmiş, padişahın şahsından çok, yönetimi ve kadrosu hedef alınmıştır. Yukarıda da görüldüğü üzere istibdâdın karşılığında meşrutiyet vardır ve İslamcılar nezdinde meşruti yönetim, istişareye dayandığı için İslami açıdan meşrudur. Ayrıca istibdâd rejimi de insani ve fitri olarak gayr-ı İslami olarak telakki edilmiştir.

3. 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Hal'inden Sonra *Sırat-ı Müstakim*

Haftalık olarak yayınlanan *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, 8 Nisan 1909 yılındaki 33. sayısından sonra yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. Zira 13 Nisan 1909'da başkenti çalkantıya

43 Mehmet Akif, "Safahât-ı Hayâtın: İstibdâd", *Sırat-ı Müstakim*, 1/21, (14 Ocak 1909), 309.

44 Mehmet Akif, "Safahât-ı Hayâtın: Hürriyet", *Sırat-ı Müstakim*, 1/22, (21 Ocak 1909), 324.

45 Geniş bilgi için bkz. Ozan, "II. Abdülhamid Döneminde İslamcı Muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy", 146-164.

sürükleyen 31 Mart hadisesi yaşanmıştı. Rûmî takvime göre 31 Mart 1325'te cereyan eden olay, İttihat Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılan karşı bir devrimdi. İttihatçıların irticai hareket olarak tanımladığı olayı İslamcıların çoğunun da tasvip etmediği ve meşrutiyeti desteklediği görülmektedir. *Sırat-ı Müstakim* 3 Mayıs 1909 tarihli 34. sayısıyla okuyucunun karşısına çıkmıştır. Yayını aksayan mecmua, bundan dolayı okuyucularından özür dilemekte ve geçen zaman içinde 31 Mart Olayı ve padişahın tahttan indirilişini konu edinmektedir. Mecmuanın ilk sayfasında “Abdülhamîd-i Sâni'nin Hal'ine Dâir Taraf-ı Meşihat-ı Celileden Verilen Fetvâ-yı Şerîfenin Sûretidir” başlığıyla fetvaya yer verilmiş, akabinde, “Meclis-i Umûmî-i Millî Karârname” adıyla Beşinci Mehmed'in saltanata geçişi duyurulmuştur.

Mecmua sahipleri, 31 Mart Vakası'nı, İlahi bir bağış olarak kazanılan hürriyeti ellerinden almak isteyen “darbe-i istibdâd” olarak nitelemiştir. Kendilerinin hürriyet taraftarı olduklarını, vakadan sonra yaşanan on beş gün zarfında yeni bir istibdâda girildiğini, bundan dolayı kendileri üzerinde tahakküm kurularak yayınlara ara vermek zorunda kaldıklarını bildirmiştir. Binaenaleyh kısa süren “kâbûs-i istibdâd” devri bittiğine göre, 31 Mart Vakası ile ilgili görüşlerini özgürce dile getirebilelerinin önünde bir engel de kalmamıştı. Mecmuada 31 Mart Vakası “sûreten dînî, hakikatde ise siyâsî ve irticâ'î” olarak görülmüş ve olayın müsebbibinin bizzat II. Abdülhamid olduğu ileri sürülmüştür. II. Abdülhamid'in “10 Temmuz inkılâbından dolayı düçâr olduğu haybet ve hüsrânın intikâmını millettten almak” ve “Kânûn-ı Esâsî'nin dest-i cellâd-ı tecâvüzüne vurduğu kuyûd-ı şer'iyeyi kırmak için” dini kendilerine alet etmiş “devr-i kadîm-i istibdâd”daki bir kesimin hareketi olduğu belirtilmiştir.⁴⁶

31 Mart olayını çıkaranların “din ve îmânını para, rütbe, nişân mukâbilinde kendisine satmış” bir kesimin olduğunu belirten mecmua, açıkça “İttihâd-ı Muhammedî Cem'iyeti”ni mesul tutmuştur. İleri sürülen iddialara göre, peygamberin adını kendine siper etmiş olan “ulemâ kıyâfetli bazı cehele-i müfsidin”, “Şerî'at isteriz” diyerek birçok vatansever mektepli askerleri katletmiştir. Ancak “Rumeli'den uzanan bir dest-i münçî muhakkak bir helâk ve izmihlâle mahkûm gibi görünen millet-i İslâmiyye'yi, Hilâfet-i mukaddese ile hükûmet-i Osmâniyye'yi ölümünden kurtardı.” İttihâd-ı Muhammedî Cem'iyeti, “habîs” şeklinde nitelendirilmiş, *Volkan* gazetesi yazarı Vahdetî ise “münafık” olarak görülmüştür. Çünkü mecmuaya göre bu hareketin “efrâd ve a'zâsı ümmet-i Muhammediyye'ye düşman bir “Ümmet-i Hamîdiyye”dir. Mecmua istibdâd rejimini arzulayan bu kesimin hedefinin “Şer'-i Ahmedi” olmadığını, bilakis “millet-i İslâmiyye'yi bir şahsa ubûdiyet daha doğrusu ibâdet uğrunda din ve îmandan çıkarmaktan ibâret olan şer'-i Hamîdî” olduğudur. Yazı içeriğinde “şeriat isteriz” diye yola çıkan kesimlere, istibdâd rejiminde yaşanan zulümlere neden sessiz kaldıkları sorularak bu kesimlerin 31 Mart olayındaki mevcudiyetleri şöyle dile getirilmiştir:

Üzerinde ümmet-i İslâmiyye'nin son şu'le-i ümîdi parlayan Devlet-i Osmâniyye'yi hufre-i helâke sürükleyen bu ümmet-i cedîde hakikaten şerî'at-mürevvici idiyeler otuz bu kadar

46 *Sırat-ı Müstakim*, 2/34, (3 Mayıs 1909), 114-115.

senedir kütüb-i şer'iyenin ihrâkına, Kunut du'âsının namazda men'-i tilâveti teşebbüsâtına, kelâm-i şerîf-i Nebî'ye “muzır” itlâk edilmesine, müntakid-i ef'âl-i şehriyârî olan âyât-ı kerîmenin tefsîr ve hattâ alenen kırâ'et edenlerin nefy ü iclâsına, kitâblarda ibâre arasında çıkarılmasına, gerek müslimîne gerek ulemâ-yı dîne edilen ihânetlere nasıl tahammül etdiler? Neden devlet biraz kesb-i kuvvet edip de saray isrâfâtına birer had ta'yînine sıra geldiği, devr-i Hamîdî'de ibtâl edilen ahkâm-ı şer'iyye birer birer mevki'-i tatbîka vaz' olunmak tasavvurâtı meydân aldığı bir sırada bu kadar cûş u hurûşa geldiler?...Fakat kalblerinde din ve îmâna yer bırakmayan hiss-i menfa'at kendilerini yalana, iftirâyâ, şer'-i şerîfe ihânete, nâm-ı pâk-i Muhammedî'yi makâsîd-ı hasîse uğrunda isti'mâle sevk ediyor ve az kalsın millet-i Osmâniye'nin de, bütûn müslümanların da son kuvvet ve ümîdini mahv etmekden ibâret olan maksad-ı hâ'inânelerine nâ'il oluyorlardı.⁴⁷

Görüldüğü üzere *Sirat-ı Müstakim Mecmuası*, 31 Mart Vakası'nı samimi bir hareket olarak değil, hem dini açıdan hem de siyaseten sakıncalı bulmakta ve istibdâd rejimine tekrar geri dönmek olarak değerlendirmektedir. Meşrutiyetin akabinde esen hürriyet havası kısa süre sonra azalmasına rağmen mecmua, “hürriyetten” ve “meşrutiyetten” geri durmamayı ilke edinmiştir. Bu durum yayınlarında da dile getirilmektedir. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin “mürtecilere karşı izhâr-ı şiddet ettiği için” düşman kesilen bazı kesimlerin “milletlerin istibdâddan meşrutiyete teâlîsi âdetâ bir evin alt katından üst katına çıkar gibi, kemâl-i huzûr ve âsûdeğî içinde” geçeceklerini anlamadığı öne sürülmüştür. Oysa dünyadaki birçok inkılap hareketi sancılı olmuştur. “Vâkı'a bugün Türkiye'de Birinci Napolyon'un hükümetini andırır bir hükümet-i askeriyeye kâimdir, lâkin inkılâbın son devresi olan üçüncü devreye geçebilmek için böyle bir ikinci devre girmek elzem idi.” Bu durum bir inkılap hareketi olduğundan bazı durumların mazur görülmesi gerektiği belirtilen yazıda Mısır'da yayınlanan *el-Müeyyed* gazetesine reddiye verilmiştir. Muhammed Ferid Vecdi ve Mehmed Âkif imzalı yazıda *el-Müeyyed* gazetesinin II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ve İTC aleyhtarı iddialarına şöyle cevap verilmiştir:

Çünkü hükümet-i istibdâdiyyeyi takdîs edenler, hâkimiyet-i milliyenin ma'nâsını anlamayanlar bu gibi işâ'attan öyle bir vehme düşecekler ki Hilâfet artık bir cem'iyet-i ihtilâliyyenin elinde bâzîçe olmuştur; bu cem'iyet adamları öldürüyor, Müslümanlık ve medeniyetle hiç bir zaman kâbil-i te'lif olmayan birçok cinâyetler irtikâb ediyor... Pekâlâ, el-Müeyyed Abdülhamid'in zamanında nerede imiş? O zamandaki millet dest-i zulüm ve kahr ile giribân-ı ma'sûmundan tutularak hâk-i mezellete sürüklenir, şübbân-ı vatan öldürülür, nâmuslar hetk olunur, emvâl müsâdere edilirdi. Mahzâ bir alay fitrat-ı sâfîlenin, bir sürü hilkat-ı rezîlenin keyfi için bu kadar mezâlîm meydan alırken el-Müeyyed nerede idi? el-Müeyyed'in hayır-hâhlıkları nerede kalmıştı? Halbuki o zamanlar el-Müeyyed, o hükümet-i zâlîmenin nişanlarını göğsüne takar, o hükümet-i zâlîmenin elkâb-ı şeyn-âveriyle tefâhür ederdi!⁴⁸

47 *Sirat-ı Müstakim*, 2/34, 115-116.

48 Muhammed Ferid Vecdi, Mehmed Âkif, “el-Mü'eyyed'e Cevap: Osmanlılar İnkılâb Geçirmekte Oldukları İçin Ma'zûr Görmelidirler”, *Sirat-ı Müstakim*, 2/42, (24 Haziran 1909), 225-226.

31 Mart Vakası sonrası yaşanan olaylar ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilişi İslam dünyasındaki bazı gazetelerde eleştiri konusu olmuş ve *Sirat-ı Müstakim* bundan rahatsızlığını dile getiren beyanatta bulunmuştur. Sadece Mısır'daki *el-Müeyyed* gazetesi değil, Suriye ve Hindistan'daki bazı yayınlar, İslamın ayaklar altına alındığını, sultana zulm edildiğini ve hilafetin zayıfladığını düşünmektedirler. Bu yayınlara karşı *Sirat-ı Müstakim* muhtelif sayılarında cevaplar vermiş ve İslam dünyasına meşrutiyet rejiminin İslami açıdan meşruiyetini, II. Abdülhamid döneminin ise bir baskı ve zulüm yönetimi olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Örneğin, meşrutiyetten hemen sonraki yazılarda II. Abdülhamid'in de meşrutiyet taraftarı olduğu, meşrutiyeti ilan ettiğinden dolayı kendisine minnettar olunduğu, padişahın daha çok çevresinin istibdadı benimsediği ve padişahı yanlış yönlendirdiği gibi iddiaların içeriği değişmiş, bizzat padişah hedef alınmıştır. Mısır'da yayınlanan *el-Menar* adlı mecmua II. Abdülhamid'i İslam dünyası için büyük bir değer olarak görenlere karşı bir yazı kaleme almış ve ilgili ifadeler aynen *Sirat-ı Müstakim Mecmuası*'nda aktarılmıştır.

El Menar mecmuasındaki “Abdülhamîd'in Hal'i ve Hindistân Matbû'âtı” adlı makale, *Sirat-ı Müstakim Mecmuası*'nın iki sayısında yayınlanmıştır. Hindistanlı Müslümanların padişaha olan bağlılıkları ve iddiaları maddeler halinde sıralanmıştır. Hindistan matbuatına verilen cevapta iddia edildiği gibi II. Abdülhamid'in meşrutiyeti ilan etmesinde kendi isteği ve rızasının bulunmadığı, milletin baskısıyla olayın vuku bulduğu ileri sürülmüştür.⁴⁹ Yazının içeriğinde İTC'ye karşı hoşnutsuzluklar haksız bulunmuş, padişahın 31 Mart Vakası'nda dahil olmadığı iddiasına karşı çıkılmıştır. Yazıda ileri sürülen iddiaya göre padişah eski itibarını elde etmek için tüm milletin helakını göze almıştır.⁵⁰ Yine padişahın devlet maliyesini harap ettiği, devletin itibarını düşürdüğü, iddia edildiği gibi askeri ve fenni bir atılım gerçekleştirmediği, bilakis “muzır” olarak addedikleri yüzlerce kitabı toplattığı, sadece Suriye'de bir yıl içinde 10.000 kitabın imha edildiği ileri sürülmüştür. Hind matbuatında ileri sürülen II. Abdülhamid'in 33 yıl boyunca milletin ve memleketin refahı için çalıştığı iddiasının da doğru olmadığını yazan mecmua, iddia edilen “Dîn-i mübîn-i İslâm'a muhabbeti inkâr olunamazmış” ifadelerine karşı “bilâ tereddüt deriz ki mülûk-i İslâmiyye içinde Abdülhamîd gibi dîn-i İslâm'a ihânet etmiş, kütübi fıkıh ve akâ'idi ve ehâdis-i şerîfeyi men' ve tahrîfle ibtâlâ yeltenmiş bir ferd göstermek asla mümkün değildir” cevabı verilmiştir. Hatta eğer basın çağında olunmasaydı, padişahın Kur'an'ı bile tahrif edeceği ve Kur'an'da geçen “şura” ayetini bile çıkaracağı ileri sürülmüştür. Padişahın büyük bir siyaset ve dehasıyla devlet için geceli gündüzlü çalışması ifadelerine ise ironik bir tarzda cevap verilerek bunun mübalağa olmadığı belirtilmiş, padişahın mesaisinin çoğunun Yıldız Sarayı'nda hafife jurnalleriyle geçtiği belirtilmiştir. Hind basınında geçen, padişahın zevk ve eğlencesinin olmadığı iddialarına karşı ise şu ifadeler kullanılmıştır:

Lezâiz ve şehvete de inhimâki yok imiş. Bu söz de pek yanlış. Şarapların en nefîsini içer, her türlü zevkini icrâ ederdi. Nasıl ki ba'de'l-hal' husûsî dolablarından bî-nihâye şampanya,

49 El-Menar, “Abdülhamîd'in Hal'i ve Hindistân Matbû'âtı”, *Sirat-ı Müstakim*, 2/43, (1 Temmuz 1909), 241.

50 El-Menar, “Abdülhamîd'in Hal'i ve Hindistân Matbû'âtı”, *Sirat-ı Müstakim*, 2/42, (24 Haziran 1909), 226-227.

konyak ve envâ'-ı sâ'ire-i müskirât ile dolu şişeler zuhûr ettiğini herkes gördü. İstimtâ' ve tegannî, raks ve temsil için i'dâd edilmiş, uğurlarında nefâ'is-i emvâl itlâf olunmuş bî-hesâb cevârî-i hassân da celb-i hayret eyledi.⁵¹

Sırat-ı Müstakim'de II. Abdülhamid'in içki içtiğine dair bir suçlama olmazken *el-Menar*'daki bu iddia ile ilgili her hangi bir yorum yoktur. Hindistanlı Müslümanlar için kaleme alınan bu ifadelerin Müslüman toplumların maslahatı için bir sorumluluk ve “ayn-i savâb ve mahz-ı hak” ihbar edildiği beyan edilmiştir. *El-Menar* mecmuasından iktibas edilen yazı ile *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*'nın bakış açılarının büyük oranda paralel olduğu görülmektedir. Nitekim iki mecmua arasında sadece fikri bir yakınlık yoktur. Mehmet Akif, mecmuanın muhtelif sayılarında *el-Menar* mecmuasından Şeyh Muhammed Abduh'un makalelerini tercüme ederek *Sırat-ı Müstakim*'de paylaşmaktadır. Mehmet Akif'in de II. Abdülhamid ile ilgili düşüncesi “Otuz üç yıl bizi korkuttu “Şeriat!” diyerek”⁵² mısralarıyla paralellik göstermektedir. Ayrıca *Sırat-ı Müstakim* mecmuası da, İslam dünyasında II. Abdülhamid'in lehine çıkan haberlerden hoşnut olmamış bizzat Mehmed Âkif ve Muhammed Ferid Vecdi imzası ile “Bütün Âlem-i İslâm'a Açık Mektûb” adlı uzunca bir yazı kaleme alma ihtiyacı duymuştur.

İslam dünyasındaki bazı yayınların istibdâd dönemindeki gibi II. Abdülhamid'i “göklere kadar” çıkardığını, özellikle merkezden uzak kimselerin istibdâd yönetimini yakından görmedikleri için Sultan Abdülhamid'i “fevkâlbeşer bir mahlûk sûretinde tahayyül” edebileceklerini belirtmiştir. Bu meyanda Hindistan'ın Lahor şehrinde yayınlanan *Vatan* gazetesinde “Devlet-i Osmanîye'de Bir İnkılâb-ı Meş'ûm” adlı makale zikredilerek gazetenin iddialarına cevap verilmiştir. *Vatan* gazetesi yazısında Sultan Abdülhamid'in azlini şöyle kaleme almıştır: “Bugün telgraf bize yürekler parçalayacak, nâsı mâtem içinde bırakacak uğursuz bir haber getirdi ki duyulur duyulmaz Hind'de ve sâir aktârı âlemde bulunan âlem-i İslâm'a bir hüzdür çöktü. Bu haber ise Han hazretlerinin azlidir.”⁵³ *Vatan* gazetesinden alıntılanan yazının devamında, Hindistanlı Müslümanların İTC'ye ve II. Abdülhamid'e olan yaklaşımı şöyle aktarılmıştır:

Gerek Cem'iyetin, gerek Genç Türklerin vecîbe-i zimmeti bu Sultân-ı muazzama hürmetten ibâret idi. Evet! O sultan tebe'asına öyle şefik, umûr-ı siyâsiyyede o kadar tecrübe sahibi idi ki seyf-i Hilâfet'i eline aldığı zamanlar memleketin umûr-ı mâliyyesi iflâs hâlinde, kuvâ-yı harbiyyesi ma'dûm, nizâm-ı dâhilîsi perişân idi. Hariçteki düşmanlar hücumâ âmâde bulunuyordu. Fünûn-ı hâzıradan bî-haber, son derece câhil olan millet, izmihlâle mü'eddî bir tefrikaya giriftâr olduğu için bütün cihân-ı medenîyyet nazarında mevte mahkûm görülmüştü. Abdülhamid teşmîr-i sâk-ı ihtimâm ederek hazîneyi ıslâh ile devlete Avrupa piyasalarında en kavî bir devletin itibârı derecesinde bir itibâr-ı malî kazandırdı. Askeri, usûl-i cedîde-i harb üzere ta'lîm, en son tarzdaki silâhlarla teslîh etti. Vâ esefâ ki vaktiyle lehinde bulunan

51 El-Menar, “Abdülhamid'in Hal'i ve Hindistân Matbû'âtı”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/43, (1 Temmuz 1909), 243.

52 Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayât'tan: Köse İmâm”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/73, (10 Mart 1910), 5.

53 Muhammed Ferid Vecdi, Mehmed Âkif, “Bütün Âlem-i İslâm'a Açık Mektûb”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/43, (1 Temmuz 1909), 239.

ve bütün füyûzu kendisine medyûn olan o asker bugün aleyhine döndü. Bak ey kâri'! Bu ne inkılâbdır! Abdülhamîd ulûm ve fûnûn-i hâzırâyı bütün bilâd-ı Osmâniyye'de neşre çalışarak kulûb-i müslimîndeki jeng-i cehâleti kaldırdı da vatanperverlik, ittifak, ittihâd denilen şeylerin ne olduğunu herkes o sâyede anladı. Vatanperverliği, ittihâdı Sultan Abdülhamîd'den öğrenen adamlar kalkmışlar da onu vatana muhabbetsizlikle, meşrutiyete muhâlefetle itham ediyorlar. Sultan Abdülhamîd otuz üç sene devâm eden ahd-i hilâfetine memleketin, milletin sa'âdetine çalıştı. Bir çok icrâ'âtıyla hükümetinin refâhiyetini temin etti. Yollar açtı, demiryolları te'sis eyledi, kanallar yaparak, sular akıtarak çölleri mezzû' hâle getirdi. Uzak memleketleri birbirine yaklaştırdı. En kavî düşmanlara karşı hukûk-ı saltanatı sıyânet ederek asrın en mâhir bir dâhî-i siyâseti olduğunu yâr u ağıvâre teslim ettirdi. Ulûv-i himmeti sâyesinde en müşkil mevki'lerden muzafferden çıktı. Kendisi gâyet müdebbir, gâyet mücâhid bir pâdişâh idi. İştin güçten yılmazdı. Günde onsekiz saat mehâmm-ı umûr ile uğraşmak mu'tâdı idi. Mülk ü milletin hakiki bir hâdimi idi, rehâvet veistirâhate kat'iyen meyli yoktu. İşte otuz üç sene bu sûretle uğraştıktan, memleketin ıslâhı için bu kadar şedâide göğüs gerdikten sonra mesâîsinin artık semeredâr olduğunu, milletin de meşrutiyet-i idâreye liyâkat kazandığını görür görmez ni'met-i hürriyeti tuyb-i hâtırla bahşetti.⁵⁴

Sırat-ı Müstakim Mecmuası bu iddialara karşı, İTC'nin İslam dünyasında algılandığı şekliyle menfi bir hareket olmadığını ve “Sultân-ı mahlû'un cinâyâtının bir kısmını olsun bilmeyenlere tefhime” çalışacağını duyurmuştur. Bu amaçla İslam vahdetinin önemine değinilmiş ve ihtilafa düşülmek için istibdâd dönemi ve sultanın gerçek yüzünün ortaya konulması gerektiği belirtilmiştir:

Hindlilerin bilmeyerek, sırf taklîd ile takdîs etmekte oldukları Sultan Abdülhamîd, devleti öyle bir zillete düşürmüştü ki garb hükûmetleri nezdinde müslûmanların ne şânı kalmıştı, ne de şerefi. Eğer bu Sultân'a mahkûm olan halk öteden beri pâdişâhlarını takdîse alışmış olan Türkler olmasa idi de başka bir kavim olsaydı memâlik-i Osmaniyye'de şimdiki kadar binlerce ihtilâl vukû'a gelir idi. Ne Sultan Abdülhamîd ne de avanesi böyle otuz üç sene değil otuz üç gün bile mezâliminde devam edemezdi. Artık Hindli kardeşlerimiz hatâlarını tashih etsinler, yakînen bilsinler ki Abdülhamîd'i medh ede ede meleklerin fevkine çıkaran gazeteler ya doğrudan doğruya kendisinden veyâhud avanesinden paralar alır, mansıblar kapardı, bu Pâdişâhı evvela Kânûn-ı Esâsi vermeye, sâniyen serîr-i hükûmetten inmeye sevkeden kuvvet ise, öyle kendisine isnâd olunan ulûv-i cenâb değil büsbütün başka bir hakikattir.⁵⁵

Sırat-ı Müstakim Mecmuası, Kazan'da neşrolunan *Kazanski Telgraf* gazetesinin 21 Eylül 1909 tarihli nüshasında “Salib'in Hilal'e galebe edeceği zaman hulul etti” başlıklı haberi konu edinir. Mezkûr gazetenin Viyana muhabiri tarafından gönderilen mektuptaki iddialara cevap veren *Sırat-ı Müstakim*, bu mektuptan pasajlar aktararak iddialara reddiye yazmıştır. Mektubun kötü niyetle yazıldığı, âlem-i İslam ve Osmanlılara hakaret içerdiği ve üslubunun da kaba ve çirkin olduğunu yazan mecmua, hakikati ortaya çıkarmanın kendileri için bir

54 Muhammed Ferid Vecdi, Mehmed Âkif, “Bütün Âlem-i İslâm'a Açık Mektûb”, 240-241.

55 Muhammed Ferid Vecdi, Mehmed Âkif, “Bütün Âlem-i İslâm'a Açık Mektûb”, 239-241.

vazife olduğunu belirtir. Viyana muhâbirinin “Millet-i İslâmiyenin pek kıymetdâr halifeleri hal’ olunarak bugün hükm-i Kur’ân mahv edildi” iddiasına padişahın otuz üç sene boyunca hilafeti işgal ettiği, zikredildiği gibi İslam âlemi için “pek kıymetdâr” bir halife olmadığı cevabı verilmiştir. Yazının devamında “zulmü, istibdâdı tahammül derecesini fersah fersah geçen” padişahın tahttan indirilmesinin “lâyık olduğu derekeye” indirildiği belirtilmiştir. Yine muhabirin “hükm-i Kur’ân mahv edildi “ iddiasının da akıllara ziyan bir açıklama olduğu belirtilerek II. Abdülhamid’in bizzat kendisinin dini istismar ettiği ve “pâdişâh-ı zâlimin zulmüne nihâyet vermekle... Hâkân-ı sâbık fetvâ-yı şer’-i şerîf ile hal’ edildiğinden Kur’ân-ı Kerîm’in hükmü ihlâl değil, belki icrâ edildi” yorumu getirilmiştir. II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle devletin parçalanacağını iddia edenlere karşı *Sırat-ı Müstakim*, meşrutiyetin tesisinin buna meydan vermemek için gerçekleştiği ve Genç Türkler’in gayesinin devleti kurtarmak olduğu beyan edilmiştir. Mecmuaya göre istibdâd rejimi devam etmiş olsaydı, devlet çoktan yıkılıp gitmişti.⁵⁶

Sırat-ı Müstakim, İslam dünyasında Sultan Abdülhamid taraftarı ve İttihatçı karşıtı gündeme karşı, II. Abdülhamid döneminin istibdâd rejimi olduğunu ispatlamaya dönük yayınlarını fazlaştırmıştır. Özellikle istibdâd döneminin hafiyelik ve jurnalciliğini ortaya koyan yayınları mecmuanın birçok sayısında görmek mümkündür. Konu ile ilgili Manastırlı İsmâil Hakkı imzasıyla yazılar yazılmış, casusluk ve hafiyelik “sıfat-ı la’ine” olarak nitelendirilmiştir. İsmail Hakkı yazısında bu fillerin İslam’a aykırı olduğunu ispatlamaya çalışmış, casusluk yapanların ve iftira edenlerin akıbetinin ahirette cezasız kalmayacağını dile getirmiştir.⁵⁷

Mecmuanın sahibi Eşref Edip, Musa Kazım’ın konuşmalarını kaleme dökerek II. Abdülhamid döneminde eğitim alanında kayda değer çalışmaların yapılmadığını, özellikle payitahtta açılmış olan okulların hedefinin istibdâd rejiminin meşruiyetini sağlamak olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre istibdâd rejimi boyunca bu okulların kayda değer faydaları olmamıştır.⁵⁸ Alkan’ın II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasıyla ilgili yaptığı çalışmada bu dönemdeki eğitim sisteminin “itaat ve sadakat teslisi” (Allah-Peygamber-Padişah) üzerine kurulduğunu, “ideal kul”un aynı zamanda “ideal teba’a/uyruk” olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu dönemde yayınlanan gazete, dergi, dini kitaplar ve tüm ders kitaplarında abartılı bir şekilde padişaha itaat ve sadakatin gerekliliği ve onu hayır dua ile anmak olduğu zikredilmiştir.⁵⁹ İstibdâd dönemi ile ilgili Mahmut Esad Efendi, yaşanan zulümleri dile getirmiştir. II. Abdülhamid döneminde, istibdâd zulmünün bir gün biteceğini, istibdâdın devam etmeyeceğinin ümidini taşıdığını dile getiren Esat Efendi, halkın istibdâda karşı bir gün haykıracağını ancak en büyük korkusunun bunu göreceğinin yeterli olmayacağını ifade etmiştir. Ona göre, “Osmanlı

56 *Sırat-ı Müstakim*, 3/56, (30 Eylül 1909), 150.

57 Manastırlı İsmâil Hakkı, “Casusluk, Hafiyelik Sıfat-ı La’inesi”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/44-45, (8-15 Temmuz 1909), 254-271.

58 Musa Kazım, “Kuvvet Hazırlamak 2”, *Sırat-ı Müstakim*, 3/56, (30 Eylül 1909), 53.

59 Mehmet Ö. Alkan, “II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset - İktisat - Dış Politika - Kültür - Eğitim*, ed. Mehmet Bulut vd., (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 333-334.

hamiyeti galeyâna gelecek o Yıldız çetesini tarûmâr edecek ve o hükümdârı yani o reis-i eşkiyâyı kendi çetesiyle bil-küllüyye oradan kaldıracak”tı. Esat Efendi, istibdâd döneminde haksızlığa uğrayanların olduğunu belirterek Sibiryalı Abdurreşid İbrahim adında birini tanıtır. Onun maneviyatını, Rusya ve diğer bölgelerde İslam davasını yaymasını, bu doğrultuda gazete ve dergi yayınlamasını ve Şii-Sünni arasında ittihat üzerine çalışmalarına değinir. Rusya’da çalışmalarına imkân verilmeyen Abdurreşid İbrahim’in İstanbul’a geldiği, burada kendisiyle görüştüğünü beyan eden Mahmud Esad, onun Yıldız teşkilatı tarafından ortadan kaldırıldığını ileri sürmüştür. Ayrıca II. Abdülhamid yönetiminin zulmü ve istibdâdı yürütebilmek için halkı cahil bıraktığı ve halk arasında tefrikalar çıkardığını beyan etmiştir. Ona göre hükümet-i sâbika “ne kadar fikri münevver, zeki adamlar görürse bir sûretle vücûdunu kaldırırdı.”⁶⁰ Esad Efendi, aydın birçok kişinin de sonunun onun gibi susturulmak olduğunu iddia etmiştir. Keza burada sorgulanan önemli husus İslam Birliği düşüncesinde olan ve İslamiyet için gayret eden birinin bile II. Abdülhamid yönetimince haksızlığa uğradığı vurgusudur.

Tâhirü'l-Mevlevî, Sürûd-i Millet adlı şiirinde “Kırdık istibdâdın artık halka-i zencîrini, Şimdi görsün tilkiler deşt-i celâdet şirini”⁶¹ mısralarıyla düşüncelerini ortaya koymuştur. Şair başka bir şiirinde de “Bağlamıştı kolumuz hayli zamân istibdâd, Feyz-i hürriyyet ile olduk o bağdan âzâd”⁶² mısrasıyla istibdâda ve meşrutiyet rejimine olan yaklaşımını esaret ve hürriyet bağlamında ele almıştır.

Sırat-ı Müstakim Balkanlarda meydana gelen hürriyet taraftarı hareketlere karşı Kanun-i Esasi'nin ilanının önemli bir hamle olduğunu beyan etmiştir. Meşrutiyet'ten önce Osmanlı'nın “hasta adam” olduğu, bunun en büyük sebebinin ve devleti yok edecek şeyin “istibdâd, Abdülhamid'in kara ve hâin devri” olduğu ileri sürülerek “istibdâd hastalığı”nın ortadan kalmasıyla “hasta adam” olmaktan kurtulacağı öne sürülmüştür.⁶³ Bulgaristan ve Bosna Hersek'in elden çıktığı dönemde Meşrutiyet yönetimini suçlayanlara karşı, bu toprak kayıplarının faturası da II. Abdülhamid'e kesilmiştir. İTC'ye karşı bu iyimser tavır Trablusgarb Harbi sırasında kaybolmaya başlamış, yeni yönetimden beklentiler ortaya konulmuştur. Bu yaklaşım öncelikle meşrutiyet yönetiminin ve mebusların sorumluluğu ve istibdâd dönemiyle yeni yönetim arasında bir sorgulamadır. Trablusgarb Meb'ûsları Sâdık ve Mahmud Nâci'nin “Bir Takrîr-i Mühim Bir Memleket, Bir Millet Ne Vakit Batar?” adlı beyanatında II. Abdülhamid'in donanmayı ihmal ettiği zikredildikten sonra, bu kuvvetin birkaç yıl içinde ikmal edilebileceği halde buraya gereken önemin verilmediği belirtilmiştir. İstibdâd döneminin onca olumsuzluğuna rağmen Trablusgarb'ı müdafaa için askeri önlem almasına rağmen Meşrutiyet yönetiminin ihmalkârlığı ve bu doğrultuda bir politikasının bile olmadığı eleştirilmiştir.⁶⁴

60 “Mahmud Esad Efendi'nin Nutku”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/82, (30 Mart 1910), 67.

61 Tâhirü'l-Mevlevî, “Sürûd-i Millet”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/80, (17 Mart 1910), 26.

62 Tâhirü'l-Mevlevî, “Verelim Haydi Donanmaya Bütün Varımızı”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/83, (6 Nisan 1910), 89.

63 *Sırat-ı Müstakim*, 6/133, (23 Mart 1911), 44.

64 Trablusgarb Meb'ûsları Sâdık, Mahmud Nâci, “Bir Takrîr-i Mühim Bir Memleket, Bir Millet Ne Vakit Batar?”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/163, (19 Ekim 1911), 101-103.

Mehmed Kamil'in "İttihâd, İttihâd, Daima İttihâd ve Biraz İntibâh" adlı yazısında yönetime yönelik eleştiriler ortaya konularak "Âlem-i İslâm kanlar, ateşler içinde Dâru'l-Hilâfe'de meb'ûslar post kavgası ediyor"⁶⁵ suçlamasında bulunmuştur. Sivas'tan Selim Efendizade Mustafa Takî imzasıyla yazılan "Meb'ûs Nasıl Olmalı?" adlı yazıda mebusların bazı vazifelerinin olduğu ve sorumluluklarının önemi dile getirilmiştir. Bu bakımdan mebusların öncelikle liyakat ve ehliyet sahibi olmaları gerektiği ifade edilmiştir. Mebusların tarih, coğrafya ilimlerine sahip olmaları ve Osmanlı devleti içindeki milletlerin kültürlerinin, sosyal ve ekonomik halleri hakkında bilgi sahibi olması gerektiği belirtilmiştir. Yine mebusların milliyetçilik akımına kapılmamaları, "Arablık, Türklük, Kürdlük ve sâire gibi kavmiyet, ırk, unsur, taassub ve gayretlerine mağlûb olmamalıdır. Memâlik-i Osmaniyyede ancak mensûb olduğu din ile Osmanlılığı tanınmalıdır." Aynı zamanda mebusların "hubb-ı mâl, hubb-ı câh, hubb-ı riyâset ve tahakküm"den ve zararlı fikirler olan sosyalizm, masonluk ve Siyonizm gibi yönelimlerden uzak durmalıdır.⁶⁶ Meclisteki mebusların farklı fikirler öne sürerek, "yurdsuz sokak çocukları gibi boğuşmalarını" n tefrikaya yol açtığı ileri sürülerek İslamiyet ve Hilafet ile dalga geçenler kınanmıştır.⁶⁷ II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden birkaç yıl sonra *Sırat-ı Müstakim*'de İTC'ye yakın *Tanin* gazetesinde ele alınan makaleye bir reddiye yazılarak mütedeyyin kesimlerin meşrutiyet karşıtı ve istibdâd taraftarı olduğu suçlamasına cevap verilmiştir. Bu suçlamaların "ehl-i îmânî" büyük üzüntüye sevk ettiği belirtildikten sonra dindar kesim açısından meşrutiyetin kaynağının batılı fikirler değil, bizzat Kur'an-ı Kerim olduğu ortaya konularak meşrutiyet rejimi şöyle müdafa edilmiştir:

Bize onların da'vâlarını dinlettiren, kalblerimizi sızlatan, vicdânlarımızı kanatan, rûhlarımızı ağlatan işte bu âyet-i celîle-i şûrâ idi. Enver, Niyazi Beyler hamdolsun sağdırlar; söylesinler: kumandanlığı der'uhde eyledikleri o dehşetli cüyûş-ı inkılâba kendilerini tanıttıran sarıklılar değil mi? Abdülhamid'in Kur'ân-ı Kerîm'i ayaklar altına aldığı, hal'in bin kere farz-ı ayn olduğunu, İslâmiyet'de meşveretsiz hiçbir hükümetin meşrû' olmayacağını, ağızlarından alevler püskürerek söyleyen, askeri tabur, tabur, ahâlîyi fevc fevc İttihâd ve Terakkî Cem'iyetlerine götürüp yemin ettiren, şayed Abdülhamid redd-i matleb ederse bilâ-tereddüd umûmen İstanbul'a gidip hal' ve iskât etmek dînen farz-ı ehemm ve akdem olduğunu i'lân eden sarıklılar değil miydi? İnkılâbı vücûda getiren Hazret-i Kur'ân idi. Yoksa o ahâlîye, o askere o güne kadar dinsiz zan eyledikleri o vatan müncülerini, o millet müstahslılarını kabûl ettirmek muhâl idi.⁶⁸

Mecmua İTC içindeki farklı yaklaşımlara karşı İTC'nin politikasının Osmanlılık düşüncesini tesis ettiğini, bu bağlamda hilafet makamına gereken önemi verdiğini ifade eder. Dolayısıyla

65 Mehmed Kâmil, "İttihâd, İttihâd, Daima İttihâd ve Biraz İntibâh" *Sırat-ı Müstakim*, 7/169, (30 Kasım 1911), 194.

66 Selim Efendizade Mustafa Takî, "Meb'ûs Nasıl Olmalı?", *Sırat-ı Müstakim*, 7/182, (29 Şubat 1912), 384, 386.

67 "Artık Ayıptır", *Sırat-ı Müstakim*, 7/175, (11 Ocak 1912), 283.

68 Mehmed Fahreddin Gürcü-zâde, "İkinci Hatâ", *Sırat-ı Müstakim*, 6/138, (27 Nisan 1911), 111-114.

yönetim açısından İslâmiyet'in⁶⁹ Osmanlılık için önemli bir unsur olduğunun altı çizilir. Öte yandan İttihatçıların masonluk, Siyonizm ve benzeri zararlı fikirlere karşı olduğu ileri sürülmüştür.⁷⁰ Tüm bu iyi niyetlere karşılık II. Meşrutiyetin ilanıyla bir inkılap gerçekleşmişse de “inkılâb-ı terbiye” alanında bir gelişme yaşanmadığı ve bu yolda ümit bahş edecek adımların atılmadığı zikredilir. Gelecek nesillerin tekrar istibdâda maruz kalmaması için bir eğitim programının ortaya konulmasını talep eden yazar, eğitim anlayışının temel referans kaynağı olarak “terbiye-i İslâmiyye”nin alınmasının elzem olduğunu ifade eder. Ancak mevcut yönetimin eğitim alanında her hangi bir gayretinin olmadığı önem sürülmüş yaşanan atmosfere “bu zavallı neslin istikbâli değil, hâli, kendini bile düşünmekten pek uzak olduğunu isbât ediyor”⁷¹ yorumu yapılmıştır. Nitekim Akif, 1912’de yazdığı Süleymaniye Kürsüsünde adlı şiirinde İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu “Ümmetin hâline baktım ki: Yürekler yarası!”⁷² adlı mısrasıyla ifade ederek Avrupa’ya ilim tahsili için gönderilen kimilerinin milletin kurtuluşunu Batılı değerlerde aradığını ifade ederek, “Hâli ıslâh edecekler, diyerek kaç senedir, Bekleyip durduğumuz zübbelerin hâli nedir?”⁷³ mısralarıyla ortaya koymuştur. Akif, Safahat adlı şiirlerinde meşrutiyetin ilanıyla gelen ve büyük idealler taşıyan hürriyet ortamının yanlış anlaşıldığını düşünmekte ve aydınların dini yanlış yorumladığını belirtmektedir. Ayrıca fikrî ayrılıkların milleti tefrikaya sürüklediğinden yakınmaktadır.

Sırat-ı Müstakim’in neredeyse tüm sayılarında meşrutiyet taraftarlığı ve istibdâd eleştirisi bulunmakla birlikte son sayılarına doğru dolaylı da olsa mevcut yönetime karşı bir memnuniyetsizlik yansımaktadır. Meşrutiyetin ilanından sonraki süreçte II. Abdülhamid ve istibdâd olarak nitelendirdikleri yönetime bu denli ağır ithamlarda bulunmanın başka bir sebebini de göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim İTC’nin 1908’deki 45. maddesindeki nizamnamesinde geçen, köylere varıncaya kadar “meşrutiyete muhabbetini ve istibdâda nefretini isticlâb edecek surette telkinat ve irşadatta”⁷⁴ bulunmayı gaye edinmeleri Abdülhamid karşıtlığında yerini bulmuştur.

Tunaya’ya göre II. Meşrutiyet, asırlardır süren sıkıntılardan sonra bir ümit başlangıcıydı. Ancak bu değişim ne istibdâdı yok etmiş ne de gerçek anlamda hürriyetçi bir rejim getirebilmiştir. 1912’den sonra yeni bir muhalefet ortaya çıkacak ve İttihat Terakki istibdâdına karşı faaliyet

69 Bu dönemde kültürel olarak gelişen milliyetçiliğin yanında devlet yönetimi görünüşte Osmanlıcı bir izlenim verse de II. Abdülhamid dönemindeki “İslam-Türk Sentezi”, “Türk-İslam Sentezi”ne dönmüştür. Bu dönemde Türkçülük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hâkim olmuştur. Gökalp’in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak düşüncesi Selanik’te biçimlenmiş, Balkan Harbi sonunda ise, İttihat Terakki’nin parti ideolojisi olmuştur. bkz. Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyette Eğitim, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Militarizm veya ‘Militar Türk-İslam Sentezi’” *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, der. Ferhad Ergut, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 64.

70 “Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem’iyeti 1327 Kongresi’nde Kâtib-i Umûmî Tarafından Kırâet Olunan Merkez-i Umûmî Raporu Hülâsasıdır”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/165, (2 Kasım 1911), 134.

71 A. N. “İstikbâli Nasıl Kurtaracağız?”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/169, (30 Kasım 1911), 194-195.

72 Mehmed Akif, “Süleymaniye Kürsüsünden”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/175, (11 Ocak 1912), 273.

73 Mehmed Akif, “Süleymaniye Kürsüsünden”, 300.

74 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler C. 1., İkinci Meşrutiyet Dönemi*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 72.

gösterecektir.⁷⁵ İlk dönemlerde İTC’yi destekleyen İslamcılar sonraları cemiyete muhalefet etmeye başladılar. *Sırat-ı Müstakim*’in devamı olan *Sebilü’r-reşad* yazarlarının bir kısmı İTC’nin seküler politikalarına karşı eleştiriler ortaya koymuştur.⁷⁶ Arabacı’ya göre önceleri II. Abdülhamid karşıtı olduğu için İTC’yi “Cemiyet-i mukaddese” olarak görmüşlerdir. Ancak sonraları eleştirdikleri istibdâdın İTC’nin bazı uygulamalarında gören ve buna ilk tepki gösterenler de İslamcılar olmuştur. “Tek parti rejimi, basın sansürü, sürgünler, muhalif gazetecilerin öldürülmesi gibi hadiseler, “İstibdâd” yönetimini mumla aranır hale getirmiştir.”⁷⁷ *Sırat-ı Müstakim*’in son nüshalarına kadar Türk milliyetçiliğinin önemli fikir adamlarının yazıları yayınlanmakta ve Türkçü düşüncenin yayın organı *Türk Yurdu*’nun tanıtımı yapılmakta ve mecmua övülmektedir. Ancak Batıcı düşünceyle olan mücadele Balkan Harbi sonunda milliyetçi düşünce ile de bir krize dönüşecektir.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde tahta geçen Sultan Abdülhamid’in 33 yıllık saltanatı, ondan sonraki dönemlerde de tartışma konusu olmuştur. Kimilerine göre Kızıl Sultan olan padişah, başkaları nezdinde Ulu Hakan sıfatıyla anılmaktadır. Düz mantık ile bakıldığında İslamcı bir siyaset ortaya koymaya çalışan padişahın en yakınında İslamcı aydınların ve ulemanın olması gerekirken büyük kısmının onun karşısında yer almaları anlaşılması güç bir durumdur. İslamcılar, II. Abdülhamid ve yönetimine karşı ileri sürdükleri çok sayıdaki gerekçeden ötürü aidiyet duymamışlar ve hürriyeti öngördüğü için İttihatçılara yakın durmayı tercih ederek onların savunuculuğunu yapmıştır. Mecmuanın yayınlarına genel bir göz gezdirildiğinde padişaha ve onun yönetimine en ufak olumlu bir yargının dahi olmadığı rahatlıkla görülmektedir. İstibdât döneminde kimsenin özgürce düşünemediği, insanların bir araya bile gelemediği, baskı ve haksızlıklardan dolayı terakkinin yaşanmadığını ortaya koyan *Sırat-ı Müstakim*, meşrutiyetin İslami yönden meşruiyetini savunurken, istibdât rejiminin ise şura ve meşvereti ortadan kaldırdığı için gayr-i İslami olarak telakki edilmiştir. İstibdât eleştirisi sadece II. Abdülhamid yönetimini veya rejimi değil, geri kalmışlığın, cehaletin, zulmün, tahakkümün hâsılı her türlü kötülüğün sebebi olarak ileri sürülmüştür. Öte yandan İslam dünyasında yaşanan buhranların temel müsebbibi olarak da “istibdât” gösterilmiştir.

Bu bakımdan *Sırat-ı Müstakim*, II. Meşrutiyet’in ilanından sonraki süreçte istibdât olarak tanımladığı döneme yönelik ağır eleştirilerde bulunmuştur. Padişah’ın hal’inden önce dolaylı olarak II. Abdülhamid’e yöneltilen suçlamalar, 31 Mart Vakası ve sonrasında doğrudan onun şahsını hedef almıştır. Mecmua, 31 Mart Vakası’nı, İlahi bir bağış olarak kazanılan hürriyeti ellerinden almak isteyen “darbe-i istibdât” olarak nitelemiştir. Üzerinde en çok durulan konular istibdâdın bir baskı ve tahakküm rejimi olduğu, hafiyelerin ve jurnallerin halk üzerindeki baskıları ve rejimin fikir hürriyetine getirdiği sınırlamalardır. Bunun baş sorumlusu olarak

75 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 4, 326.

76 Esther Debus, *Sebilürreşad*, çev. Atilla Dirim, (İstanbul: Libra Kitap Yayınları, 2009), 81.

77 Arabacı, “II. Abdülhamid’e İslamcı Muhalefet”, 237.

gösterilen II. Abdülhamid'in dini saltanatına alet ettiği, kurduğu yönetim kadrosunun onu yanlışa ve “vehme” yönelttiği gibi konular mecmuanın sıkça değindiği eleştirilerdir. İstibdâd dönemindeki jurnallerle çok sayıda vatanseverin haksızlığa uğradığı, hatta İslam Birliğini savunan kimi şahısların bile hafiyelerin zulmüne uğrayarak ortadan kaldırıldığı ileri sürülmüştür.

Mecmuanın istibdâd ve II. Abdülhamid eleştirisinde en çok dikkati celb eden husus, sultanın hal'inden sonra İslam dünyasından, özellikle Hindistan ve Arap dünyasındaki Müslümanların halifeye (II. Abdülhamid) olan bağlılıklarıdır. Bu yayınlarda günümüz muhafazakâr çevrelerin II. Abdülhamid'e olan bağlılıkları ve onun şahsına yükledikleri anlamın benzerlik taşıdığı görülmektedir. Mecmua merkezden uzak Müslümanların bu hassasiyetlerine cevap vermekte zorlandıkları görülmektedir. Bundan dolayı II. Abdülhamid ve istibdâd eleştirisi daha yüksek bir perdeden aktarıma ihtiyacı hissedilmiş olmalı ki, önemli bir isim olan Mehmet Akif'in imzasıyla İslam dünyasına açık bir mektup yazılmıştır.

Sırat-ı Müstakim nüshalarında Meşrutiyetten istenilen beklentinin tam olarak karşılanmadığı ara ara zikredilmekle birlikte doğrudan İTC'ye dönük bir muhalafet görülmemektedir. Hatta çoğu zaman İTC'ye yönelik eleştirilere cevap verilmiş, inkılap hareketlerinin sancılı bir geçiş süreci yaşadığı için, yaşanan bazı olumsuzlukların doğal karşılanmasını ve meşrutiyet yönetimine bu konuda fırsat tanınması gerektiğini ortaya koymuştur. Buna karşın İTC'ye yakın bazı Batıcı düşünceye sahip yayınlara ve kişiler eleştirilmektedir. Trablusgarb Harbi'nden sonra ise meşrutiyet yönetimi ile ilgili bir ümitsizlik havası verilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

“Artık Ayıptır”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/175, 11 Ocak 1912.

“Mahmud Esad Efendi'nin Nutku”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/82, 30 Mart 1910.

“Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti 1327 Kongresi'nde Kâtib-i Umûmî Tarafından Kırâet Olunan Merkez-i Umûmî Raporu Hülâsasıdır”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/165, 2 Kasım 1911.

A. N. “İstikbâli Nasıl Kurtaracağız?”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/169, 30 Kasım 1911.

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki (1908-19149)*. Çeviren Nuran Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları 2013.

Aksun, Ziya Nur. *II. Abdülhamid Han*. Hazırlayan Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.

Alkan Mehmet Ö., “II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset - İktisat - Dış Politika - Kültür - Eğitim*, Editör Mehmet Bulut vd., İstanbul: İZÜ Yayınları, (2019): 309-367.

- Arabacı, Caner, “Eşref Edip Fergan ve Sebülürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce C. 6, İslamcılık*, Tanıl Bora, Murat Gültekinçil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Bsk., (2005): 96-128.
- Arabacı, Caner, “II. Abdülhamid’e İslâmcı Muhalefet”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset - İktisat - Dış Politika - Kültür – Eğitim*, Editör Mehmet Bulut vd., İstanbul: İZÜ Yayınları, (2019): 215-241.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Hazırlayan Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Çelik, Hüseyin, “Sultan II. Abdülhamit İngilizlere Niçin Sığındı? (3)”, <http://www.huseyincelik.net/sultan-ii-abdulhamit-ingilizlere-nicin-sigindi-3>, Erişim: 18.05.2021.
- Çelik, Hüseyin, “Sultan II. Abdülhamit İngilizlere Niçin Sığındı? (4)”, <http://www.huseyincelik.net/sultan-ii-abdulhamit-ingilizlere-nicin-sigindi-4>, Erişim: 18.05.2021.
- Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XLVII (2016): 353-409.
- Debus, Esther. *Sebülürreşad*. Çeviren Atilla Dirim. İstanbul: Libra Kitap Yayınları, 2009.
- Demirel, Fatma. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara, 2002.
- El-Menar, “Abdülhamid’in Hal’i ve Hindistan Matbû’âtı”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/43, 1 Temmuz 1909.
- Eraslan, Cezmi. “Yüzyılın Aynasında İkinci II. Abdülhamid”, *Bilginler Konuşuyor*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2003.
- Eraslan, Cezmi. *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1996.
- Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Karaer, Nihat, “Mehmet Akif ve Sultan II. Abdülhamid”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26, (2011): 137-144.
- Karayel, M. Sami, “Sutan Hamid Müstebit midir?”, *Büyük Doğu*, 2/16, 31 Birincikanun 1943.
- Karayel, Sami, “İç Yüzüyle II. Abdülhamid:1”, *Büyük Doğu*, 2/48, 27 Eylül 1946.
- Karpat, Kemal H. *İslamın Siyasallaşması*, Çeviren Şiar Yalçın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. Çeviren Dilek Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlıdan Günümüze Orta Doğuda Millet, Milliyet, Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Manastırlı İsmâil Hakkı, “Câsuluk, Hafiyelik Sıfat-ı La’înesi”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/44-45; 8 Temmuz, 15 Temmuz 1909.
- Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva’iz, Ders 46”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/1, 27 Ağustos 1908.
- Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva’iz, Ders 47”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/7, 8 Ekim 1908.
- Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva’iz, Ders 49”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/13, 19 Kasım 1908.
- Manastırlı İsmail Hakkı, “Meva’iz, Ders 52”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/27, 25 Şubat 1909.
- Manastırlı İsmail Hakkı, “Usûl-i Meşrûtiyete Karşı Husemâ-yı Milletin İ’tirazâtına Müdâfa’a-i Muhikka”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/14, 26 Kasım 1908.
- Mehmed Akif, “Süleymaniye Kürsüsünden”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/175, 11 Ocak 1912.

- Mehmed Ali Ayni. *Milliyetçilik, Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik*. İstanbul: Kurtuba Kitap Yayınları, 2011.
- Mehmed Fahreddin Gürcü-zâde, “İkinci Hatâ”, *Sırat-ı Müstakim*, 6/138, 27 Nisan 1911.
- Mehmed Kâmil, “İttihâd, İttihâd, Daima İttihâd ve Biraz İntibâh” *Sırat-ı Müstakim*, 7/169, 30 Kasım 1911.
- Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayât'tan: Köse İmâm”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/73, 10 Mart 1910.
- Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayât'tan: Acem Şahı”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/11, 5 Kasım 1908.
- Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayât'tan: Hürriyet”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/22, 21 Ocak 1909.
- Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayât'tan: İstibdâd”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/21, 14 Ocak 1909.
- Midhat Cemal, “Kanun-i Esasi”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/18, 24 Aralık 1908.
- Muhammed Ferid Vecdi & Mehmed Âkif, “Bütün Âlem-i İslâm'a Açık Mektûb”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/43, 1 Temmuz 1909.
- Muhammed Ferid Vecdi & Mehmed Âkif, “el-Mü'eyyed'e Cevab: Osmanlılar İnkılâb Geçirmekte Oldukları İçin Ma'zûr Görülmelidirler”, *Sırat-ı Müstakim*, 2/42, 24 Haziran 1909.
- Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavât”, *Sırat-ı Müstakim*, 1/1, 27 Ağustos 1908.
- Ozan, İbrahim Halil, “II. Abdülhamid Döneminde İslamcı Muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4-5, (2016): 146-164.
- Selim Efendizâde Mustafa Takî, “Meb'ûs Nasıl Olmalı?”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/182, 29 Şubat 1912.
- Sırat-ı Müstakim*, 2/34, 3 Mayıs 1909.
- Sırat-ı Müstakim*, 3/56, 30 Eylül 1909.
- Sırat-ı Müstakim*, 6/133, 23 Mart 1911.
- Tâhirü'l-Mevlevî, “Sürûd-i Millet”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/80, 17 Mart 1910.
- Tâhirü'l-Mevlevî, “Verelim Haydi Donanmaya Bütün Varımızı”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/83, 6 Nisan 1910.
- Trablusgarb Meb'ûsları Sâdık, Mahmud Nâci, “Bir Takrîr-i Mühim Bir Memleket, Bir Millet Ne Vakit Batar?”, *Sırat-ı Müstakim*, 7/163, 19 Ekim 1911.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler; İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çeviren Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.